

СУЧАСНІСТЬ

Гастон Мірон: Маячні монологи відчуження — Жак Бро: Братерська сюїта — Фан Дзи: Не плюйте навмання — П'ятнадцять років журналу «Дукля» — Ірина Петренко-Федішин: Іконоборчі тенденції в мистецтві — Наталія Полонська-Василенко: Декілька спогадів про Юрія Клена — Віра Вовк: Етюд «Україна», опус другий — Іван О. Кандиба: Першому секретареві ЦК КП України Шелестові Петрові Юхимовичу — «Вісті з Прологу»: Замість амнесії ще суворіший режим для в'язнів — Роман Рахманний: «Зустріч з Україною» на Експо-67 — Євген Врецьона: Враження з ферій — Євген Онацький: По похилій площі — Зміст журналу «Сучасність» за 1967 рік.

12 (84)

ГРУДЕНЬ 1967

	нм	ам. дол.
Кубійович Володимир, Маркусь Василь: Дві енциклопедії, стор. 146	3,80	1,00
* * * Легенда і дійсність, збірка статей (в укр., рос., англ., мовах), стор. 80	2,50	0,75
Маркусь Василь, Пеленський Ярослав: Питання національної політики в СРСР, стор. 110	2,50	0,75
Мосендз Леонид: Волинський рік, поема, стор. 80	0,50	0,15
Петров Віктор: Українські культурні діячі УРСР 1920-1940, стор. 80	2,50	0,75
* * * Позиції українського визвольного руху (передрук підпільних статей), стор. 140	0,50	0,20
Полтава Леонид: У шишневій країні, новелі, стор. 40	0,50	0,20
Приходько Віктор: Під сонцем Поділля, спогади, стор. 158	1,00	0,25
Рахманний Роман: Кров і чорвило, стор. 140	2,50	0,75
Ребет Лев: Формування української нації, стор. 60	0,50	0,15
* * * Самостійність, орган УГВР (передрук підпільного видання), стор. 188	0,50	0,20
Симоненко Василь: Берег чекань, стор. 224	10,00	2,50
Соловей Дмитро: Політика ЦК КПРС у плянуванні роз- витку та промислових кадрів на Україні, стор. 108	2,50	0,75
* * * Спомини чотового Островерха, стор. 168, (III)	2,00	0,50
Франко Іван: Про соціалізм і марксизм, стор. 260	10,00	2,50
Хрін Степан: Зимую в бункрі, (спогади-хроніка), стор. 142	2,00	0,50
Хрін Степан: Крізь сміх заліза, (спогади), стор. 160	2,00	0,50
Чапленко Василь: Чорноморці, т. I, стор. 192	0,50	0,20
Шерех Юрій: Не для дітей, стор. 416	14,00	3,95
Шерех Юрій: Прощання з учора, стор. 52	0,50	0,20

Замовлення слати на адреси:

„Prolog“ Inc.
875 West End Ave, Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025
U S A

„Sucasnist“
8000 München 2
Karlspl. 8. III
Bundesrepublik Deutschland

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

12 (84)

ГРУДЕНЬ 1967

РІК ВИДАННЯ СЬОМИЙ

МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій.

Р е д а к ц і я:

Володимир Стахів, Богдан Бойчук, Вольфрам Бургардт,
Богдан Кравців, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний

Редакція не приймає статей, не підписаних автором. У справі незамовлених та неприйнятих статей не листується.

Редакція застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Gemäß dem Gesetze über die Presse vom 3. Oktober 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. Februar 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III (Telephon: 59 46 67)
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer: Roman Tymkewycz

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

ГАСТОН МІРОН: МАЯЧНІ МОНОЛОГИ ВІДЧУЖЕННЯ

1

Найчастіше не знаючи де я або чому
я говорю до себе тихим бродячим голосом
безнастанно безперестанно
а часом в уривчастих фразах (так
як посувається в кожного з нас життя)
а тоді я белькочу на повний голос у гучномовцях
розчавлюючи кошмари
а часом
коли я тиняюсь конопаченим світом
в моїх очах мов трава виростають сльози
я чую здалека з дитинства чи з майбутнього
джерельні води повільного смутку в бузку
я тут де в мене сутуляться плечі
я там нерухомий побрижений вітром

2

найчастіше не знаючи де я чи як
я хочу розпластатися так як усі
щоб похмурим зваленим тілом із сотками інших
знеможено ждати кращої долі мимрячи
убиваючи час спадкового немічного чекання
я хотів би поринути в цілющу непам'ять
або як кислота в північну металічну ніч
нарешті розчинитись без сліду
у гіпнозі множинного одуру
щоб забути покірну лямпу безсоння
на переміжнім обрії тутешнього буття

3

отож я в місті достатку
великий Сейнт-Кетрін Стріт* лящить і жене учвал
крізь Тисячу і одну ніч неонів
а я лежу замуrowаний у своїй черепній коробці

* Тобто, рю Сен-Катрін, головна вулиця Монреалю, центр «англійської» комерції.

поетично звихнений в мові та приналежності
 вибитий з фази і центру своєї пристайности
 плюндрівником я шарю у пам'яті й плоті
 у самих недугах торфу й ества
 щоб знайти слід моїх загарбаних знаків
 щоб пізнати свій крик в непроглядності дійсного

4

отож я спускаюсь у дільницю мізерії
 з її низовим і затухлим віддихом
 я пливу рукавами розпоротих вулиць
 ось справжнє мое життя що бовваніє сараєм
 — комора Історії — і я його приймаю
 я відкидаю особисте відступницьке спасіння
 я знаходжу свою тотожність у стані пониження
 я складаю присягу на темне загальне дихання
 я хочу щоб люди знали що ми — знаємо

5

градовиця маячить у просторі голови
 клейтонії біленькі клейтонії квітня
 чому ви в глибині хитливого божевілля
 червоні вогні тривожні соняхи ночі
 я іду а серце волочить ногу

6

ось світання з іскристим віттям
 над непроглядністю і незнанням
 я позначений глодом і явами
 поезіє мій бівак
 мое ніжне свіже й струнке одкровення буття
 ти бриниш також на дорогах
 де я пробиваюсь тілом у зривах відваги
 де я пробиваюся шиєю крізь жагу
 крізь подих і залізо
 і вільну волю сліз

7

привіт тобі людство далеких людей
 всупереч вам і нам я уперся жити
 привіт людському росолові

8

з-під білої агонії від батька до сина
за велінням плоті і душ
я в'яжу себе з усіма
до розору якщо потрібно
у спротиві
гіркому глибинному розкладу
смерти виточених народів
які вмирають без імени

*Переклад з французької
Вольфрама БУРГАРДА*

ЖАК БРО: БРАТЕРСЬКА СЮІТА

Ubi bene ibi patria.

В дійсності батьківщина також там, де нам дуже погано...

Ілля Еренбург

Я згадую тебе Жілю мій брате забутий в сіцилійській землі я
згадую літній ранок в Монреалі я йшов за твоєю порож-
ньою труною мені було десять і я ще не знав

Кажуть що ти поляг за Чесць кажуть і гладять черево глад-
ке кажуть що ти поляг за Мир кажуть і смокчуть
сигару довгу як рушниця

Тепер я знаю що ти вмер з маленьким зимним звірем у горлі з мер-
зенним страхом в кишках я все ще чую твої двадцять ро-
ків підкошених у скреготі липневих трав

А ми ми далі подібні до себе хрипливі як старий рефрен наших бід

Ми

байстрюки безіменні
виверти безкорінні
заприщанці без віку
півбунтарі відгодовані
харпаки забезпечені
тюхтії недорізані
утриманці Сен-Жан-Батістської братії

Жілю мій брате молодший через смерть о Жілю кров'ю повинча-
ний з порохом

Саван і піт ми розмиті снігом і страхом
Нікчемність нас одягає в розпливчасті ласощі

Ми

хрипкі хрестоносці Півночі
ми що стогнемо в білій гарячці під наметом Преображення
з наших затьмарених кохань родяться тільки сироти
ми у власному тілі неначе в готелі

ми мамраємо про лаврентію* повну кастратів-бакланів
ми лежимо тишу рапавої папіли
і чоботи каяття

Ми
єдині негри з прекрасними білими правдами
о каравели і пишні убори немовлят-месій
ми дикуни в краватках
ми вже третє століття чекаємо впереміш
на розплату історії
на фею заходу
на стаяння льодовиків

Я не забув Жілю і в моїх словах усе ще ця тріщина крізь яку
ти протік одного дня залізаччя і квітів
Ні Жілю не вертайся до цього села що пропало в снігах Обітованої
землі
Не вертайся в цей край де води ніжності беруться скоро льодом
Де все ще бродить баламутка яка їжачила твоє дитинство
Тут нема місця на твій жест що гуртує буремні правди
Ти звідтіля тепер ти чужинець своєму народові
Спи Жілю спи своїм повним сном людини яка вернулася в утробу
забуття

Нам брехня і щоденний асфальт
Нам боязкість біднячка яку облапує ласун гротеску
Піратами бажань ми пливемо вдовж берегів казкових лябрадорів
Далеко дуже далеко від вогняної твоєї Сіцилії і ще далі від наших
затаєних опіків

І ось ти вмираєш Жілю розкиданий в глибокій ямі перемішаний з
шматками побратимів Жілю усе ще гвалтований в своєму
краю Жілю невпинно мучений в своєму народі мов юр-
дивий сільський

І триває вітчизна немов любов зненависного батька край підозрілої
блідости край здушеної люті край туго набитий ватою й ти-
шею край перекошених облич простягнутих на кістлявих ру-
ках як тендітна і мертва шкіра віяла край наїжений остями і
лезами законів край трамбований грішними черевами край
гладкий і морозний як ожеледь на спині рівнини край без-
іменної смерті край огрядного жаху край цикад кристалів
цегли граду хутр ялин гарячки й отупіння край що тужить
за червоношкірим титаном

* Лаврентія — край обабіч Річки св. Лаврентія, тобто Квебек.

Кльоаки й смердючі багна де ми двигаем нашу недолю
 О Книга Книга де написано що нам кусати хліб черствий і сьорбати
 глузливу воду

Безцінний пергамен чародійська підтоптана книга мудрований ієро-
 гліф сперматичне письмо непристойна двокрапка ти нас ча-
 руеш і формуеш

Яке призначення моя отаро яке приречення троянда серед лісу
 і принц якого не було

Німі і отупілі ми спускаємо дух так як інші пускають гріш із руки
 З наших мирних чистеньких трупів такі премилі верстовні стовпи на
 дорозі історії

Дерімось на гору овечки нав'язімо з шершавим деревом ми з роду
 лісорубів і розп'ятих

Так мамо так спалили твого сина спалили мого брата так як палає
 цей край у жарі полум'янішому за всі Сіцилії так на чолі
 нам випекли тавро від якого чути гнилизною у вечірніх
 загравах травня

І ми палаємо палаємо благословенні різнобарвні і хосенні наче вітрина
 лямпіонів

Він безіменний цей край який я стверджую і відкидаю в перебігу
 днів моїх

мій край якому скальповано юність

мій край народжений в сиротинці снігів

мій край без домів чи легенд де колишуть богатирів

мій край вигадає собі баляди і засинає лицем до чужинних кохань

О так я пізнаю тебе на берегах величної річки де тонуть мої

щупленькі ненависті

від Де-Монтань до Труа-Пістоль*

та я перешукав тебе намарно від Утауе до океану від Енґави** до

Аппалачів

і я не знайшов твого імени

я зустрів лише невимовні втоми які волочаться вночі між пристанню
 й горою*** по Сент-Катрінській вулиці недбало підмальованій
 карміном

У мене лиш одне ім'я на устах і це твоє ім'я Жіло

твоє ім'я на дерев'яному хресті десь там у Сіцилії

це ім'я мого краю матрикул цифра недолі

маленька смерть без ваги волосок на сторінці історії

* Містечка в протилежних кінцях Квебеку.

** Утауе – річка біля Монреалю. Енґава – великий кратер у північно-
 му Квебеку.

*** Мова про Монреальську гору.

Оперлований брижами страху ти тремтиш у цій Америці надміру просторій як інтернат чи музей благородних намірів
Але ти наша ти наша кров ти батьківщина і хіба тут важить вицвітання слів

Ти прекрасний мій краю ти правдивий з волоссям буйної папороті і цим широким рукавом води що обгорнув самоту островів
Ти дикий і чіткий із кременю і сонця
Ти вмєш умирати весь голий у твоїй гордості лося зав'язаний в хуртечі під протяжні зойки чаклунок

Ти не вмер надарма Жілю і ти триваєш у наших метушливих порах року

І ми також тримаємо наче посміх хвиль в глибині плакучої бухти

Мир над моїм краєм початим заново в ночах що гомонять дітьми
Прийде ранок він прийде раптово мов квітневе тепло що пахне праженим молоком

В твоїй смерті ясніє день Жілю ясніє день у моему братерському спомині

Смерть лиш маленьке дівчатко яке підіймаєш з землі я ношу її на руках так як край носить нас Жілю

Ось мить коли час пом'якшує кроки

Ось мить коли ніхто не вмирає

Під розливом світання рука з тендітним станом дроку
З'являється

Криваве

Голіше ніж облуплений віл

Сонце над тундрою

Воно зорить на овальні білі тіла ставочків під снігом

І оком вимірює місиво краю

О глино людей і землі мов суцільне тісто що сходить і репає

Коли мигдаль п'є тепло долоні і вглибляється млосно в тісто

Коли морда каміння заривається глибше в утробу землі

Коли ріка потягається сонно в ложі савани

І з дрожем слухає як м'язи льодів обіймають дику країну

Народ мій вчиться вставати на ноги прямо

Прямо зором до магії полюса прямо поміж трьома океанами

Прямо лицем до шакалів історії лицем до пігмеїв страху

Народ з клишовими колінами і з сукуватими руками так довго плазував він у соромі

Народ охмелілий вітрами й жінками опановує власну новість

На твоїй могилі росте трава Жілю і кочує пісок
І недалеко море що вторить бурунам твоєї смерти

Ти живеш ще певніше ніж у власному тілі
Ти там де ми будемо ти нам торуєш дорогу

Я вірю Жілю що ти відродишся це ти мої товариші з твердими
кулаками і ніжними долонями ти наш таємний вступ у щастя
власного ества ти дитина яку я ліплю в коханні дружини ти
обіцянка яка надимає горби мого краю моя жінка вітчизна
моя розпростерта крилом Америки

1943—1963

Переклад з французької
Вольфрама БУРГАРДТА

ПРО АВТОРІВ

Гастон Мірон і Жак Бро не тільки двоє з найвизначніших ліриків сучасної Канади, але й — в Маланюковому розумінні слова — поети-вожді у боротьбі за національне самоздійснення Квебеку.

Гастон Мірон (нар. 1928 року) досі не опублікував ні однієї власної збірки. Проте його поезія (на сторінках журналів, а ще частіше на устах самого автора) мала вирішальний вплив на наймолодше покоління квебецьких поетів. Як радикальний самостійник, як енергійний видавець поезії і як динамічна особистість, Мірон лишається по сьогодні каталізатором квебецького поетичного життя. Його поезія протягається магнетичним полем між двома тематичними полюсами — коханням до жінки та національним пониженням. Далекі від будь-якої декларативності, його вірші вражають ліричною глибиною, багатством, складністю, а з формального боку — небуденною в квебецькій поезії досконалістю.

Жак Бро (нар. 1933 року) працював у молодші роки портовим робітником та чорноробом, щоб здобути гроші на студії. Тепер викладає філософію, зокрема естетику, в Монреальському університеті. Коли вийшла його перша збірка поезій в 1965 році, французький світ моментально визнав у ньому поета першого розряду. Однакво сильний в елегійних композиціях і в громадській ліриці, Бро перетоплює різкі дисонанси канадської поезії у незрівнянній музиці власних віршів.

Друковані тут вірші взяті з двомовної антології «Поезія французької Канади», що незабаром вийде з друку в Монреалі. Антологія являє собою другий випуск у серії Слов'янських студій Оттавського університету і виходить у франко-канадському видавництві *Déot (1247 rue Saint-Denis, Montréal 18, Québec)*.

ФАН ДЗИ: НЕ ПЛЮЙТЕ НАВМАННЯ

(З вуличного натовпу на сцені, або й з аудиторії в театрі виходить дівчинка-піонерка й кричить у великий рупор).

ПІОНЕРКА.

Дорогі дяді й тьоті, будь ласка, не плюйте навмання! Плювання де й куди попало — це дуже некультурна, ганебна звичка. Так поширюються бактерії й хвороби, а це може нашкодити нашому здоров'ю. Дорогі дяді й тьоті, якщо вам хочеться плюнути, то плюйте, будь ласка, до плювальниці. А як плювальниці немає, то плюйте собі в хусточку!

ПРОХОЖИЙ *(іде через сцену з текою під пахою, глосно харкає й збирається сплюнути).*

Ч-ч-чорт! *(Плює собі під ноги).*

ПІОНЕРКА *(побачивши, що прохожий плюнув, вихоплюється з натовпу йому навперейми, або вискакує з долу на сцену).*

Дядьку, дядьку, не плюйте на землю! Витріть, будь ласка, плювок, ось хоч цим шматком паперу...

ПРОХОЖИЙ.

О, моя хороша! Куди ж, по-твоему, я маю плювати, коли плювальниці немає поблизу?

ПІОНЕРКА.

Ви могли би піти до плювальниці. Вона ж он зовсім недалеко.

ПРОХОЖИЙ.

Якщо б я мав іти туди, то я мусів би йти й назад. Як же, гадаєш ти, я встигну на автобус?

ПІОНЕРКА.

Дядю, невже ж ви не знаєте, що в плювкові — безліч мікробів? Коли плювок висихає, мікроби розлітаються на всі боки, а вдихаючи повітря, люди схоплюють інфекцію і захворюють на тиф, дифтерію, туберкульозу...

ПРОХОЖИЙ.

Гей-гей, я не туберкульозний!.. А тому, отже, й не може бути жодних бактерій в моєму плювкові, і крапка!

ПІОНЕРКА.

Стримуватися від плювання навмання — це наш громадський обов'язок. Якщо кожен плюватиметься і твердити-

ме, що в тому, що він виплюнув, мікробів немає, то як зможемо ми бути добрими комуністами при доброму здоров'ї?!

ХТОСЬ ІЗ НАТОВПУ (*говорить до юрби або до глядачів в театрі*).
Зараз же витри плювок!
(*Довкола прохожого збирається чимала юрба*).

ПРОХОЖИЙ (*розгнівано*).
Ч-чорт побери! Що ви хочете, щоб я розпластався перед вами й витирав отой плювок?! Але я не маю часу! Крім того, я зовсім не звик до таких дурниць!
(*Збирається відійти*).

ПІОНЕРКА.
Дядю, дядечку, заждіть. Я ж ще не скінчила...

ПРОХОЖИЙ.
Я мушу йти додому, щоб встигнути на обід, а тому зовсім не маю часу на розмови з тобою!

ХТОСЬ ІЗ НАТОВПУ.
Ге-й, а ну, зачекай! Куди ти йдеш? Ти дуже невічливий до дитини!

ПРОХОЖИЙ.
Як то так?!

ПІОНЕРКА (*подає йому шматок паперу*).
Дядьку, прошу вас, витріть ваш плювок оцим папером...

ПРОХОЖИЙ.
Ні, цього я не зроблю!

ПІОНЕРКА.
Як ви можете відмовлятися виконувати громадський обов'язок?!

ПРОХОЖИЙ.
То ти ще смієш мені лекції читати?! (*На цьому місці з юрби виходять з криком декілька акторів, або вони кричать з аудиторії і дехто вилазить на сцену*).

З НАТОВПУ.
Що-о-о?! То ти ще й пиху надуваєш? Не дискутуйте з ним, кличте міліцію. Міліцію! Міліція-а-а! Товаришу міліціонер!...

ПРОХОЖИЙ.
Я всеодно не витру. Але обіцяю більше не плювати...

З НАТОВПУ.
Товаришу, а з якої ви вулиці?*)

*) У містах сучасного Китаю на кожній вулиці існує «громадський комітет», що наглядає за поведінкою мешканців вулиці й має право судити їх за різні вчинки громадським судом.

ПРОХОЖИЙ.

Не твоє діло!

З НАТОВПУ.

Як так не наше діло? Раз ти не бажаєш виконати громадський обов'язок, кожен з нас має право тебе розкритикувати!

МІЛІЦІОНЕР *(надходить)*.

У чому тут справа?

(У цей мент юрба стає ще більшою).

З НАТОВПУ.

Він плюється куди попало й не хоче слухати критики! Він не бажає виконати прохання дитини! І взагалі він — хвалько, нахаба, хоч нічим не кращий за цю дитину. А ще член партії!... Ясно — відсталий, реакціонер...

МІЛІЦІОНЕР.

Гаразд, гаразд! Тепер мені усе ясно. *(Звертається до юрби)*. Товариші! Що, по-вашому, ми мусимо зробити з цим чоловіком?

З НАТОВПУ.

Розкритикувати його й оштрафувати! Написати про нього до стінгазети, і то — великими літерами! Карикатуру з нього намалювати, щоб усі бачили! Забрати до міліції!

МІЛІЦІОНЕР.

А, грець з вами, якщо ви не хочете витерти плювок, я це зроблю за вас. Але перед цим скажіть мені, на якій вулиці ви мешкаєте?

ПРОХОЖИЙ.

Ах, гм-м...

(З-за куліс чути голос літньої жінки, яка когось гукає).

МАТИ.

Сяо-їн, Сяо-ї-ї-н!

ПІОНЕРКА.

О! Це моя мама...

МАТИ.

О, то ти тут! А ми тебе чекаем та чекаем. Обід прохолонув... Зараз же ступай мені додому їсти!

ПІОНЕРКА.

Я ще не закінчила своєї праці!

МАТИ.

Праці? Якої праці?!

ПІОНЕРКА.

Тут хтось плюнув додола й не хоче слухати критики. Доки він не витре, я його не відпущу!

МАТИ (*впізнає прохожого*).

О, так це ви, товаришу Чень?

ПРОХОЖИЙ.

Авжеж, це я, вчителько Ван...

МАТИ.

Сяо-їн, так хто тут відмовляється слухати критику?

ПІОНЕРКА.

Та ж он він, мамо.

МІЛІЦІОНЕР (*звертається до матері*).

Товаришко, може ви знаєте, на якій вулиці проживає цей громадянин?

МАТИ.

Він працює рахівником на текстильній фабриці. Це товариш Чень Рун-фа.

МІЛІЦІОНЕР.

Гаразд, дякую! (*Звертається до прохожого*). Ну, товаришу, я бачу тут тільки один вихід... (*Креслить на землі коло навкруги пювка й витягає бльокнот, щоб записати ім'я й адресу прохожого*).

ПРОХОЖИЙ (*перелякано*).

Товаришу, прошу вас, будьте ласкаві... Не записуйте мене! (*Звертається до юрби*). Товариші, а також і ти, дівчинко: простіть мені цього разу! Навіть можете записати моє ім'я, але не записуйте моєї адреси й назви фабрики... Наша фабрика навіть підписала патріотичне зобов'язання підтримувати охорону народного здоров'я...

МІЛІЦІОНЕР.

А ви, отже, зриваєте це зобов'язання? Так?

ПРОХОЖИЙ.

Та що ви, що ви... Гаразд, я ось зараз витру, я витру... І взагалі перед усіма обіцяю більше такого не робити.

ПІОНЕРКА.

Ось, нате, папір...

(*Прохожий стає на коліна й витирає пювок. Задоволена, юрба розходиться*).

МІЛІЦІОНЕР (*до матері*).

Товаришко, ваша дитина на правду добра піонерка. Вона — героїня у боротьбі із сімома заразами (комарями, мухами, щурами, горобцями тощо). Коли кожен боротиметься проти семи зараз і підтримуватиме всенародну гігієну отак завзято і щиро, як вона, наші міста і села швидше звільняться від семи зараз, хвороби будуть викорінені, народ стане здоровішим ніж будь-коли, а країна — багатшою й сильнішою!

МАТИ.

Сяо-ін, та ж біжи мерщій додому! Обід же охолов!..

ПІОНЕРКА.

Мамо, піонервожатий мого загону ще не прибув. Я піду додому тоді, коли він прийде й змінить мене.

МАТИ.

Ну, гаразд. Так чи інакше мені доведеться знову розігрівати обід.

ПІОНЕРКА (*говорить у рупор, звертаючись до юрби прохожих на сцені, або до глядачів*).

Дорогі дяді й тьоті, не плюйте, будь ласка, навмання. Плювання навмання — це дуже некультурна, ганебна звичка...

Переклад Лідії ГОЛУБНИЧОЇ

Примітка перекладача. Ця «драма» для гуртків самодіяльності, написана маловідомим комуністичним автором, фактично виставляється тепер на вулицях китайських міст. Вона є зразком сучасної «культурної революції» в КНР, як за своїм стилем, так і за своїм змістом.

На жаль, нам не вдалося знайти китайського оригіналу цієї «драми», тому переклад зроблено з англійської.

П'ЯТНАДЦЯТЬ РОКІВ ЖУРНАЛА «ДУКЛЯ»

Пряшівська «Дукля» дуже скромно, єдиною згадкою в першому числі цього року, відзначила свій ювілей. Журнал виходить уже п'ятнадцять років (можна передплатити його через F.A.M. Book Service; 69 Fifth Ave.; New York, N. Y., 10003; U.S.A.), а п'ятнадцять років існування, в яких творчість оцінювалася за мистецькими критеріями — в цю добу і в цих географічних полосах — це ювілей загальний, це до якоїсь міри і наш ювілей. Тож відзначаємо його вибором творів з усіх чисел ж. «Дукля» за 1967 рік.

СТЕПАН ГОСТИНЯК: ПОЕЗІЯ В ПРОЗІ

ТРИЧІ ВИМОВЛЯЮ Я ІМ'Я ТВОЄ, МАРІЄ

Місяць, замість втечі перед невідступними ловцями, мирно прапор підіймає в честь прищестя дощу і тебе, Маріє.
Знову появляються терези: на одному боці — переважений дівочий докір різних тембрів, ти на другому стоїш, Маріє.
Відпусткою нахваляються собачії горлянки, ти — задиханою радістю, Маріє.

НАРОДЖЕННЯ М'ЯКИХ ОБІЙМІВ

Чи не з дві години демони спокійно вилізли з вуст, свою магічність демонструючи. І тільки по батьків покликала утома — не зосталось після демонів і сліду.

Дзеркало тобі уклінно запропонувало послуги. Ти прийняла.

Із двох кімнат світилось в половині. Світло крізь розчинені двері падає у темну половину двох кімнат, окреслюючи бархатні обійми.

МЕНІ ЛИШИЛОСЬ ТІЛЬКИ ЦЕ

Мовою німецькою ступаєш обережно — научись ходити певним кроком. Підійди до мене — випрямись, бо миска уп'ялась тобі у кі-

стя. Живучи в обіймах скорпіона, я й не спам'ятавсь, коли мені собаки вкрали зброю — не здобути вже інтимного простору, ні і ні. Проречи зі мною: «Здрастуй, бездоріжне роздоріжжя! Привітай дітей своїх у хаті». Під колочими вітрами, під кривавими вітрами, під холодними вітрами будемо дивитися, як віз семизірковий котиться до дому.

Хоч би можу день тобою розпочати та кінчати; хоч би знаю я твоє і одягання й роздягання; хоч би ти, як біль, скупа на спанок.

ДИВНЕ ВИПОВНЕННЯ БЕЗРАМНОГО ПРОСТОРУ

І це наближається не що інше, ніж цвітіння лип, одначе хмари глибоко помиляються, вважаючи, що їм підходить зимова мода. З дня на день та й збільшується відстань поміж мною і усім знайомим, а безрамний простір між землею і небом нестримно затоплює ніч й горизонтальна жінка, день і вертикальна жінка.

ВІЛЬНА СУБОТА

Подвірна розперзаність стриножена дощем.
Очам спочити хочеться, газетної полови попоївши,
але весільні хвилі не зважають на їх спокій.
Притягую чотири місяці майбутні,
пробую з них скувати будь-якого біса,
кую, кую і тільки хрест виходить
придатний для усього.

НА МУЗИЦІ

Недільний вечоре, не перший, не востанній, женеш в країну чорну
стадо слив, ще й танцювальне серце хочеш показати.
І я на танці йду, і йде вона, і невдоволення мое іде із нами.
Натхненню вашому, цигани, кланяюсь, і нате гроші, лиш молю —
візьміте очі, геть беріть очі: з неї, з неї, з неї.
Краса із тебе — пурх, а тітоньки шу-шу, а парубки ведуть тебе у
ліжка — перестаньте!
Приходить біс до мене — має успіх. Більший, ніж твої благальні очі.
Вже нема Гостиняка Степана — ненависть у одязі сидить,
а ще й Гостинякові окуляри має. Будуть сльози.

СЕРГІЙ МАКАРА: ТРИ ВІРШІ

*

Дружині

Обличчям до землі
І обличчям до сонця

ВИПИТИ ТЕБЕ УСЮ НЕМОЖЛИВО

Вітер листя скидає із дерев
А вони падають і плачуть, плачуть і падають

СЛОВА ЗАВМЕРЛИ НА ВУСТАХ

Серце як розквітнута троянда
Положливо б'ється у твоїх долонях

ЧАС ВМЕР У НАСОЛОДІ СПЛЕТЕНИХ РУК

Думки як бабине літо
Одяглись в павутиння питань

НА ДНІ ОЧЕЙ ШУКАЮ ВІДПОВІДЬ

Земля розгойдана биттям наших сердець
Кружляє біля нас

ЗАБУТТЯ ПЕРЕЛЛЯЛОСЬ В НАЙКРАЩИЙ СОН

Перлини щастя стікають по обличчю
падають на землю

Сміються і плачуть плачуть і сміються

ЯК НАЙКРАЩА СИМФОНІЯ ДІЙСНОСТІ.

Мартин, 1966

СОН

У дзьобі жовтого птаха
Майнувшого в даліні
Бачиш
Одягнене у сивину
Своє дитинство
До тебе усміхатись.

ПРИВІТ

Засмаглий вітер
Мене поцілував.

І я впав ниць
П'яний від насолоди —

Повітря рідного краю відчув я на обличчі.

ЛЮДМИЛА ЗІЛИНЬСКА: ЛІТНІ ЕТЮДИ

ХВИЛИНА

Був літній день без людей, тільки комахи галасували й спішили кудись, як люди. Сонце пекло і навколо мене непокірно шелестіло скошене жито. І всі турботи мої ніби теж лягли колосками мені під ноги.

На межі понад лісом привітали мене наймиліші квіти. Мабуть, домовились зарані. Сині волошки, ромен. Солодко пахнула материнка. Я згадала по довгому часі дівочі пісні й дитинство.

П'яна згадками і щедрим дурманом квітів, я сіла на межу і нараз відчула, що я вже не сама. Оглянулась, і справді. На білій ромашці всміхалась до мене щаслива хвилина.

Зовсім маленька. Вона хотіла знову так легко й нечутно покинути мене.

Я взяла її в долоні і тихим шепотом переконувала, що раз може винятково не спішити. Хвилина не хотіла, пручалась в долонях як метелик. Я замкнула долоні, і тоді вона присмирніла й стихла.

Якийсь час ми сиділи разом на межі. Але щаслива хвилина скоро почала морщитись і таяти в долонях. Довелось розкрити їх, подивитись. Як вона помарніла! Я майже не пізнала її. І квіти нараз вже не так пахнули мені, і колоски жита наїжились, як загублені турботи.

Я нишком положила долоні на землю, і хвилина золотим жучком полетіла в траву. Добре, що я вчасно відпустила її, а то могла б її вже не зустріти.

ПТАШИНИЙ СЛОВНИК

Шукаю словник пташиної мови, щоб вилаяти одну щебетуху.

Лежала я зовсім спокійно в траві. Нічим не образила пташки, яка сиділа на вербі наді мною. Тільки бавилась думками.

Звідки мені знати, що птахи читають думки?

Я навіть найперше розглянулась навколо, чи не підслухує хтось. І певна своєю самотою подумала тихо, що добре на світі гарним. Не мусять допрошуватись краси. А потім подумала ще тихше, що, може, і мені не так далеко до неї. Зовсім маленький кусок лишився, не буде більше як два, три кроки.

А мала наді мною вислухала думки і проспівала весело в пташиній мові:

«Дівчино, дівчино, спиш.»

І з якою насмішкою протягнула останнє слово.

Чому мені спати? Хіба так не може бути насправді?

Тепер шукаю словник. Щоб помститися, щоб хоч вилаяти брехунку. Я знайду в словнику найдошкульніші лайки.

А що як не знайду? Що як не лаються птахи?

БУНТ

Цього року співали птахи як кожної весни. І потім, як все влітку, загубили спів. Де їм до пісень, коли треба про гніздо дбати.

Раз серед пташиної мовчанки дійшло до бунту. Вибухнув без маніфестів, без зброї. Обійшовся без краплини крові, але скільки крику було, скільки збентежилось сусідів!

Дату того вечора ніхто не додумався записати. Але всі пам'ятають, що цілий день світило сонце і втомлений вечір готувався до сну й до спокою.

Нараз почалось.

Голоси. Крик. Сварка.

І зовсім недалеко, коло річки.

Я не знала, хто кого б'є, кому помагати, але взяла палицю в руки й побігла на поле бою.

Виявилось, що нікого нема.

Тільки верба стояла, стара, дупласта. Але це не вона кричала. На вербі сидів дятель, в червоній шапочці, настовбурчений зі злості.

«Вилітайте, кажу! — викрикував на цілий світ. — Час вам літати.»

А з верби посипались на батька ображені вигуки молодих.

«Як нам літати? Та ж пір'я не вистачить! Крила не донесуть!»

Батько мучився, лавав навдячників, молоді верещали. А сусіди на деревах підняли свої голоси і теж почали сперечатись. Одні засуджували впертих дітей, інші дивувались — подумайте тільки, не послухали батьків, бач, які маленькі, і не скорились!

Мого голосу ніхто не дочув, я пішла собі.

Так було і в наступні вечори. Батько в розпучі старався додати молодим крилам відваги, а діти бунтувались.

В перший тихий вечір я вдячно згадала пташине пір'я. Наросло таки.

За якийсь час я йшла дорогою навколо річки і стрінула одного з бунтівників. Він гордо і щасливо підняв довгим дзьобом черв'яка з трави і не дуже звертав увагу на прохожих.

Я привіталась перша і нагадала молодому недавній бунт із-за крил.

Він подивився підозріло, навіть насмішкувато, і не повірив.

КОВЧЕГ

Поїхала я на село за сонцем і замість сонця зустрів мене дощ.

Першого дня він здавався мені приємним і мої думки весело підтакували краплям.

Другого дня я вчувала в дощі похоронні марші.

Третього дня я, зла як оса, неспокійно кружляла коло вікон.

Четвертого я зрозуміла, що це кінець, надіятися на соце не допоможе. Нова повинь прийшла на світ, треба з світом прощатись. Хіба побудувати ковчег, як Ной.

Малі довго переживали нашу зустріч. «Як він може їсти, коли в нього руки трясуться?» цікавився старший.

Повірив, що може, бож ходить старий, живий.

Мала цікавилася тим, чого він немигтий по світу ходить, з чорними вухами.

Повірила, що байдуже, коли в нього нікого нема і ніхто вже не любить.

А потім схотіла ще одне від мене дізнатись. «Хто за ним раз буде сумувати, як ніхто не любить?»

І повірила, що це напевне будуть донські коні і чорти в мішках з батькових садів.

КОМЕТА

Людина дивиться на вечірне небо й подивляє зорі, які знайдуть відвагу відірватись, летіти без доріг й лишати за собою світляні сліди. Вона звичайно шле за такою зорею свої бажання, я ж усе слала привіт і просила залетіти в гості.

Вчора я верталась потемки з лісу. Затримав мене гриб, який не виріс там, де обіцяв, і я мусила походити за ним. Нараз від лісу бачу, що моя хатка горить. Біжу до річки, спішу з водою додому, але знаходжу на столі тільки хвіст комети.

«На землі він мені ні до чого, — написала мені гостя попелом на стіну. — Хай тут тим часом полежить. Шкода, що не застала тебе. Спішу. За верхом промчить уночі скорий поїзд, я десь на даху присяду. Манить мене в Париж астрономію студіювати. Надокучило мені недоуком на небі.»

— Жаль мені стало. Такий довгожданий гість і не застав мене. Тепер я стану пильно читати газети, щоб знайти інтерв'ю з кометою, що вчиться в Парижі астрономії та вміє по-французьки.

Готуюся написати кометі. Може, поки вона вчиться, я політаю по небі без доріг, щоб залишити по собі світляні сліди. Надокучило мені недоуком на землі.

АФРИКА

Осінь говорила на всі свої теплі голоси й голоски і щедро роздавала яблука й черниці. Раз впав мені на голову дубовий листок і озолотив мені думки. І коли мандрівні павутинки замережали очі як ґрати, в мене зацеміло серце і захотіло вирватись у світ. Але куди?

Ластівки закричали з дротів в один голос — в Африку, з нами, якби ти знала, який чудовий Ніл!

Мені нараз остогидли всі європейські гори й ріки, і я рішила поїхати в Африку. З ластівками. Хай пече мене африканське сонце.

Душа в мене і без того чорна. Як буде і тіло чорне, може знайду в собі рівновагу й спокій.

Пішла я на уряд. Про Африку зі мною й говорити не хотіли. Переконували мене, що на болгарських Золотих пісках сонце однаково світить. Ніяк не зрозуміли, чого кортить мене з ластівками.

Я вперто вимагала дорогу на Ніл. Тоді завалили мене паперами й наказали писати прохання про дозвіл. Треба було згадати, коли вінчались батьки, написала про свої думки дитячі й заприсяглася, що не вивезу золота й спиртних напитків.

Подала прохання і стала чекати. Часом ходила просити, благати, лягати не вміла з непривички. А тижні бігли.

Сонце тим часом від здивування перестало гріти, ластівкам холодно стало й полетіли в Африку самі.

КОНТАКТИ

Часто дивлюся в очі звірят і нав'язую контакти. Вистачить дивитися малу хвилину, і повертається до мене старий, загублений світ. Знову чую в собі помах крил, тупіт некованих копит і тихі, стрілочасті скоки лугових коників. І згадки мене тоді повертають назад на тисячі років.

Пригадую, заходило сонце, а мої маленькі пташині очі перший раз зачудовано вдивились у це велике, червоне коло. Я пустилась на крилах за його ласкою і теплом. Мені ще тепер повертається страх з глибини і не можу позбутися суму за сонцем, яке зникло.

Колись я бігала лісом, а за мною гналися хижі зуби, мабуть, сарняча смерть. Досі чую шалений страх і жаль, з яким віддала німу душу лісовій тиші.

Між мурашками я поспішала, метушилась, як всі, ціле життя бурвила скелі, носила тягарі і дбала тільки про других. Скільки разів в мені вже обізвалась кривда, що сізифову роботу нагородять тільки комірчиною без вікон.

Як кінь, я нетерпеливо била копитами в землю і рисую гналась за своєю лошачкою любов'ю в дубовий гай. Може стоїть ще дуб, а якому я терла гарячу спітнілу шию.

Були й спокійні дні золотої львиці. Я покійно клала голову на лапи друга й мурликала щось задоволене й тихе. Відтоді я не знайшла вже в собі стільки сили й спокою.

В очах звірят вичитую все нові згадки. Якби не було сумного порожнього місця, може, переконала б себе, що нічого не загубила за тисячі років. Але це маленьке порожнє місце не дає мені забути про загублену скромність. Я навіть просила звірят, щоб вони мене наново навчили її. А вони із скромности не схотіли.

**ІРИНА ПЕТРЕНКО-ФЕДИШИН: ІКОНОБОРЧІ ТЕНДЕНЦІЇ
В МИСТЕЦТВІ**

**ДЕЯКІ ПАРАЛЕЛІ МІЖ ВІЗАНТІЙСЬКИМ
І МОДЕРНИМ МИСТЕЦТВОМ**

Заглибися в себе й гляди... Відкинь усе що надмірне, випростуй все що викривлене, освіти все що затемнене та невпинно працюй над тим, щоб все це стало єдиним сяйвом краси... І ні на мить не переставай різьбити свою статую, аж поки не побачиш у ній досконалість доброти.

П л о т і н

Історія мистецтва складається з низки розривів з минулим і з повторних творень нової естетики.

Кожний розрив являє собою спротив традиційним формам і тематиці, тоді як нові форми визначаються «відважною» оригінальністю. Хоч як парадоксально це звучить, однак — це нерозривний процес, часто більш поступовий, ніж революційний. Новий стиль має своє глибоке коріння в минулому, навіть тоді, коли йому доводиться перескочити декілька століть.

Метою цієї аналізи є підкреслити радше значення відродження, ніж значення розриву з традицією. Відродження означає докорінну зміну в природі самих речей. Це — відсвіження людського духу, джерело, з якого пливають «життедайні води» нового буття: чи в самому спротиві, чи в збагаченні минулого. Отож наш намір — аналізувати духове явище, а не просто зміну у формі або тематиці мистецтва.

Іконоборчий процес відходу від копіювання в мистецтві насправді починається Платоною думкою: «Якщо малярство є докладною копією зовнішнього вигляду певного моделю і ніщо більше, такі копії не краці, ніж витвори дитячої уяви; тому мистців можна вигнати з суспільства раціональних дорослих людей».¹⁾ Ця тенденція проти копіювання у мистецтві то зникає, то виринає, як золота нитка в ризах Дуччієвої мадонни, і досягає кульмінаційної точки в безпредметному мистецтві нашого століття. Згідно з видатним критиком Клементом Грінбергом, модерністичне мистецтво прагне «поставити на голову умовності скульптурального натуралізму».²⁾ Подібні іконоборчі тенденції

¹⁾ F. B. Blanshard, *Retreat from Likeness in the Theory of Painting*. King's Crown Press, New York 1945, p. 2.

²⁾ C. Greenberg, *Art and Culture*. Beacon Press, Boston 1965, p. 167.

можна спостерігати в антагонізмі до тривимірної скульптурної ілюзії у візантійському мистецтві.

З півстоліття тому візантійське мистецтво було незрозуміле і безпідставно плямлене як «варварське» і меншевартісне. Хоч візантійське мистецтво порвало з загально високоціненим класичним мистецтвом, однак, його можна розглядати як продовження гелленської традиції, яку «перелито» в нову християнську формулу. Римляни не розуміли старовинного грецького духу, так само як не розуміли його пізніше в добу відродження та в неокласичний період. Візантійське мистецтво, навпаки, є безпосереднім спадкоємцем грецької духовності.

Християнство, ця потужна сила нової ери, перетоплює класичну культуру і творить нове мистецтво, яке найкраще може висловити нові ідеали і основні концепції нової культури. Християнське (візантійське) мистецтво довгими століттями лежало в забутті, аж поки романтики з їхньою любов'ю до минулого не відкрили його наново. З «документальної» точки погляду візантійське мистецтво не має особливої «вартості» — воно не документує ані звичаїв, ані подій свого часу. Його найважливішим завданням було зображати «Божі діяння», поширювати нову віру і підсилувати престиж та величавість християнства. Стилістично — це було мистецтво лінії і кольору, в якому ігноровано оптичні ілюзії та матеріальні аспекти природи; воно творило свій власний світ — свою нову дійсність, яка допомагала глядачеві зрозуміти засади нової релігії. Фактично від самого початку християнства теологія і мистецтво були залежні від класичних форм та умовностей. Щобільше, час від часу це мистецтво поверталось назад до класичного, особливо в 4 столітті, коли церква, опанувавши світ, опинилась у небезпеці в свою чергу бути опанованою світом.

У дійсності ж, християнство під виглядом старих форм з самого свого початку пропагувало новий світогляд, який знову ж створив нове мистецьке устремління або щонайменше спричинив відкинення усього того, що було найбільш цінене в класичному мистецтві. Відколи це мистецтво вперше почало виявляти себе у фресках катакомб, воно було не тільки антидіонісійське, але й антиаполлонівське. І хоч воно не було «мистецтвом для мистецтва», ця тенденція ясно проявляється в самому ранньому періоді і за часів іконоборства (726—843 рр.).³⁾

На самих початках декорації катакомб складаються з плоских ліній, бандо тощо, які не мають ані архітектурних властивостей, ані тривимірної об'ємності, ані ілюзії глибини. Це мистецтво виражає нову концепцію простору згідно з новою цілеспрямованістю. Класичне зосередження на поділі простору — передній і задній плян — зникає у візантійському мистецтві разом з усім реальним простором для себе самого.

³⁾ W. Lowrie, *Art in the Early Church*. Harper & Row, New York 1965, p. 4.

Всупереч загальноприйнятій думці давніх критиків та істориків мистецтва візантійське мистецтво не регресувало, але свідомо і послідовно викоринювало натуралізм та захоплення сенсуальною красою людського тіла. Замість цього, воно принесло нові духові вартості. Людські фігури (святих, ангелів тощо) зображалися у фронтальних позах без тривимірної об'ємності чи ілюзії ваги. За словами проф. Майкелеса, з точки погляду гуманістичної культури візантійське мистецтво репрезентує «неприродні» і дематеріялізовані форми.⁴⁾ Майкелес ділить мистецтво на дві категорії: «сублімоване» і «красиве» мистецтво. Клясичне мистецтво репрезентує культ «красивого», тоді як візантійське мистецтво керується принципом «сублімованого». У ньому мистець перетворює страх перед природними стихіями в повагу і подив до надлюдського та надприродного вияву всесили. «Сублімоване» виявляється в природі як безмежне, безконечне, як надлюдське та надприродне — наприклад, небо, бурхливий океан, буря, грім тощо (Майкелес, цит. тв., стор. 9).

У релігійному мистецтві «сублімоване» виявляється двояко: або у вислові величини і безмежності (піраміди або колосальний собор св. Софії в Константинополі), або у вислові надлюдської сили (Мікель-Анджелєвий «Мойсей» і візантійський Христос-Пантократор). У мистецтві, де панує принцип «красивого» (як у клясичному), форма є найважливіша; а де концепція «сублімованого» на першому місці (як у візантійському) — зміст переважає над формою. Проте ці два принципи співіснують у справжньому мистецькому творі.

В орієнтальних і примітивних релігіях «сублімоване» впливає із страху перед невідомими та могутими силами природи, і звідси походять несамовиті та потворні форми ідолів. Грецький пантеїзм з його «красивим» мистецтвом був близький до природи, і, оскільки людина була мірилом всього, боги були гуманізовані. У візантійському мистецтві Бог — всемогутній дух, і звідси походить християнська дематеріялізація Бога-Людини і безмежність простору в церквах. Візантійська церква символізує всесвіт, в якому в ієрархічному порядку зображене «царство Боже», до якого залучено й вірних на найнижчому щаблі (Майкелес, цит. тв., стор. 18).

Християнське наставлення до життя — негативне, і таким же воно відбивається в його мистецтві. Візантійське мистецтво навчає вірних про вічне життя, яке людина може досягнути тільки через покаєння і молитву, яка звернула б людську увагу до внутрішньої краси душі. У шуканні внутрішньої краси людина перестала прославляти зовнішню красу і таким чином зосередилась на свою духовість. Отож, відзеркалюючи дух і філософію своєї доби, візантійське мистецтво не осну-

⁴⁾ P. A. Michales, *Am Aesthetic Approach to Byzantine Art*. B. T. Batsford, London 1964, p. 7.

валось на красі і гармонії людського тіла, а на експресії духового в людському обличчі, особливо в очах, устах, зморшках лиця, і взагалі в дематеріалізованому тілі аскета. Наприклад, Христос-Пантократор у Дафнійському монастирі (або в Монреале, Сіцилія) є грізним володарем і zarazом люблячим батьком-братом. Він є втіленням чистого, вдягнутого в «безтілесну» людську форму. Він викликає в нас «страх божий», подив, пошану і любов; він є для нас радше Прометеєм, ніж Зевсом. (Майкелес, цит. тв., стор. 26).

Подібну відразу до зовнішнього відображення знаходимо в єврейській та ісламській релігіях. Майкелес думає, що причиною цього були не тільки релігійні скрупули, але також нехоть до зображення людського тіла та наслідування природи. Така антизображальна тенденція, як нам відомо, є головною рисою модерного мистецтва. Іконоборство у візантійську добу було спричинене релігійними мотивами, а саме: «Не робитимеш собі кумира чи подобини того, що на небесах угорі, і того, що на землі внизу, і того, що у водах і попід землею». (II Кн. М., 20:4). Лаврі, цит. тв., стор. 12).

Цитований уже Клемент Грінберг добачає в цьому іконоборстві також естетичний спротив усьому зображальному, оскільки візантійське мистецтво було виразом абстрактних понять — Бог-Дух, душа тощо. Буддистська релігія творить тут паралелю. Будду ніде не змальовано в мистецтві аж до 1 століття, а тільки зображено абстрактними символами (Грінберг, цит. тв., стор. 168).

У ранній стадії християнства небезпека ідолопоклонства була велика, але дійсною причиною заникну тривимірного мистецтва, особливо скульптури, був дух нової культури, ворожий до будь-якої екзальтації людського тіла і культу людини взагалі. Ортега-і-Гассет пропонує подібну концепцію модерного мистецтва, яке на його думку, виявляє гостру відразу до будь-якого «людського» змісту.⁵⁾

Візантійське мистецтво підпорядковане змістові і в цьому розумінні воно символічне. Воно координувало свої символи в повнозначні схеми думок. Це мистецтво являло собою «святе письмо», і кожний мистець мусів навчитися цієї нової «азбуки». Дух впорядкованості, абстрактність, правила і символізм — це все творить «святе письмо», яке має глибокий зміст та характеризується безособовістю. У ньому не відбивається особистість мистця, воно тільки зображує невидиме і надприродне.

В добу самого іконоборства візантійське мистецтво робиться виключно геометричним і лінійним. Проте з перемогою над іконоборством воно стає податливішим на клясичні впливи. І фактично з компромісу між клясичною традицією і новими мистецькими засобами

⁵⁾ J. Ortega y Gasset, *The Dehumanization of Art*. Doubleday & Co., Garden City 1956, p. 24.

виник найкращий період візантійського мистецтва. За словами Грабара, у цьому мистецтві «старовинним словам надано нового, звучнішого резонансу, і їх треба розуміти у світлі нового змісту». ⁶⁾

Найкраще розвинений період візантійського мистецтва (10-12 стол.) багато завдячує своїй увазі до рівноваги ритму. Це надає йому урочистості та шляхетності і певної монументальної якості навіть у найменших формах. Малярство в цій добі трактувалось як невід'ємна частина архітектури. Видовжувались або скорочувались, збільшувались або заокруглювались пропорції, так як цього вимагала схема декорації в даній церкві. Візантійський зображальний стиль оснувався передусім на гармонії та грі ліній, форми, ритму, пропорції і взаємодії цих усіх елементів разом. Оригінальність візантійського мистецтва супроти клясичного полягає в трактуванні кольору і лінії. Блискучі ефекти досягалися гармонізацією теплих тонів пурпурового і яскраво синього з контрастом холодних, ясних кольорів на необмеженому тлі золота або небесної блакиті. Найважливіша функція кольору полягала не в тому, щоб наслідувати природні відтінки, а в тому, щоб скомпонувати «мелодію» або мистецьку «фразу», яка в сполученні з даною темою, накресленою в лініях, інтерпретувала б її в кольоровому ключі. Ці символічні кольорові схеми як і весь іконопис візантійського мистецтва були усталені і строго застосовувалися століттями з дуже малими змінами. (Грабар, цит. тв., стор. 46).

В останній період візантійського мистецтва (13—14 стол.) ця рівновага не втрималась. До безособового трактування Божих осіб і святих все більше вкрадаються суб'єктивні елементи, що кінець-кінцем приводять до творчості Дуччія і Джотта, яка розпочинає іншу сторінку в історії західного мистецтва. Проте візантійський схід далі продовжує свою традицію. Рисунок стає ще більш абстрактний і блискучий, ніж у минулому. Фігури святих видовжуються; трактування обличчя свідчить про експериментальне новаторство у сміливо геометричній концепції рисунку. Колір знову відзискує свій давній престиж як найсильніший засіб мистецького вислову і як основа композиції. Однак діапазон кольорів розширяється і багатіє: тепліші нюанси, темніші відтінки та вільніше сполучення доповняльних кольорів. У візантійському мистецтві колір грав головну роль і був обов'язковою умовою в створенні мистецького твору; колір відзначався особливою вартістю, і його можливості були всеціло використовувані. Ці всі міркування про функцію кольору дуже близькі й актуальні для модерного мистецтва.

Згідно з Гербертом Рідом традиція не така статична річ, як більшість людей собі уявляє. Це — «змінливий порядок», «постійна непостійність», організм, постійно змінюваний впливом нових елементів.

⁶⁾ André Grabar, *Byzantine Painting*. Albert Skira, Geneva 1953, p. 40.

Проте в мистецтві нашої доби немає ані сліду передіснюючого порядку, ті навіть давні матеріали і технічні форми впадають у забуття. Герберт Рід продовжує свою тезу тим, що «модерному мистцеві немає нічого більше вчитися, він втілює свою психіку в якийнебудь матеріал, що тільки попаде йому у руки».⁷⁾

Насувається питання: чи традиція справді нісенітне поняття в модерному мистецтві? Згідно з Рідом, у модерному мистецтві немає традиції. Її зруйновано цілою низкою «бунтів» — футуризмом, дадаїзмом, сюрреалізмом, експресіонізмом. Усі ці «ізми» є аспектами естетичного нігілізму. Час кінець-кінцем надасть єдності тому всьому, що тепер видається багатогранною різноманітністю, але це буде об'єднання стилю, а не традиції, яка вимагає того, що модерний мистець відкидає, а саме: дисципліни, конформізму, покори (Г. Рід. цит. тв., стор. 42).

Я особисто не згоджуюся з деякими тезами Ріда і радше схиляюсь до концепції проф. В. Зайфера про традицію. Він, мабуть, ближче стоїть до правди, коли каже: «Це не означає, що певний стиль не має зв'язку з попередніми стилями. Навпаки, кожний важливий стиль віддає свою данину минулим стилям: ренесанс — клясичному, манеризм — ренесансові, барокко — також ренесансові, а кубізм — майже всім існуючим стилям. Важливе не те, що стиль цілковито новий, а те, що він інтерпретований з теперішнього погляду»⁸⁾ (курсив мій — І. П. Ф.). Модерний мистець «відкриває» минуле мистецтво, як, наприклад, примітивне, візантійське, романське, готичне, орієнтальне тощо. Він, ніби переслідований страхом попасти в декаденство, шукає відродження в «первісних джерелах», або як казав Павль Клее, в «передісторії видимого».

Реакція проти формалізму та пут традиції причинилася до розкладу прийнятих форм реальності і принесла нову свободу та можливість, які змушують мистця визначити свою власну реальність. Коли мистецька реальність втратила свій тісний зв'язок з об'єктивною дійсністю, свобода і самовистачальність творчого акту стають мірилом відваги модерного мистця. Наскільки легше було візантійському мистцеві, навіть тоді, коли він мусів за це платити своєю особистою свободою. Він знав, що він не стоїть перед пропастью і пусткою (як модерний мистець), а що на нього чекають вічне життя і радість. У мистців нашої доби, як у Поллока (Pollock), Горкого (Gorky), або Де-Кунінга (De Kooning), знаходимо тільки символічні відображення хаосу; їхній іконопис, у контрасті до візантійського іконопису «божественного порядку», віддзеркалює тривогу, неспокій, розпач та без-

⁷⁾ Sir Herbert Read, *Art Tradition and the Contemporary Arts*. In „*Christian Faith and the Contemporary Arts*“, ed. F. Eversole, p. 37.

⁸⁾ Wylie Sypher, *Rococo to Cubism in Art and Literature*. A. A. Knopf & Random House, New York 1960, p. XXI.

надійність. Модерний мистець не творить ілюзії конкретної реальності, а свою суверенну реальність. Уже Гете настоював на тому, що ілюзія не повинна перетворюватись у делюзію. Колрідж також говорив: «Якщо є подібність до природи без жодної критичної різниці, результат твору несмачний; і чим повніша делюзія, тим огидніший її ефект» (Бланшард, цит. тв., стор. 12). Піддержуючи теорію антикопіювання у мистецтві т. зв. «гештальтспсихологія» твердить, що в кожному акті сприймання є селекція і організація сприйнятого матеріалу. «Факт, що ми всюди бачимо спрощені прямокутні форми, зумовлений тим, що прямокутник ліпше зорганізована форма» (стор. 13). Починаючи з кубізму, модерний мистець дає перевагу абстрактним геометричним формам. Подібне ж плекання абстрактних форм вирило в певних періодах минулого. Модерне мистецтво виявляє нехіть та брак зацікавлення «природними формами і людською реальністю».

Чому це бажання «дегуманізувати»? Згідно з Ортегою, дегуманізація і відроза до «живих форм» зумовлені такою ж самою відрозою до традиційної інтерпретації дійсності. Схильність творити «чисте» мистецтво не свідчить про арогантність (як більшість думає), а, навпаки, являє собою покіру. Мистецтво, яке звільнилося від людського патосу — «річ неістотна»; це тільки саме мистецтво без жадних інших претенсій (Ортега, цит. тв., стор. 41).

Від часів Платона до 18 стол. мистецтво було моралістичне, воно ілюструвало біблію та історію, воно вчило моралі і було розповідним. Малярство і поезія вважалися «сестрами»: малярство — «живописною поезією», а поезія — «словесним малярством». У кінці 18 стол. «Лаокоон» Лессінга остаточно показав їхню окремішність.

У модерному мистецтві маляр перейшов від зображування предметів до зображування ідей. Модерний мистець закриває очі на зовнішній світ і зосереджується на суб'єктивних образах свого внутрішнього світу. Він бачить реальність за допомогою ідей. Життя — одна річ, мистецтво — друга. Модерний мистець старається не плутати цих двох понять. Мистецтво починається там, де «кінчається» людина. Людська доля — жити своїм людським життям; доля ж мистця — творити неіснуюче.

Як уже згадано, Платон своїм засудом копіювання поклав перший важливий щабель на драбині відходу від теорії подібності. Арістотель продовжував цю теорію антикопіювання своєю концепцією «універсального типу-форми». Джошуа Рейнолдс проповідував концепцію «типу-форми» та імітування за допомогою узагальнення, яку містив Вільям Блейк безпощадно атакував цими словами: «Узагальновати можуть тільки ідіоти. Партикуляризація становить єдину заслугу; загальне знання — це знання ідіотів» (Бланшард, цит. тв., стор. 39). Ранній містик Плотін (3 стол.), як і пізніший містик Шопенгауер (19 стол.) мали подібні ідеї щодо мистецтва. Обидва вони вірили, що

тільки мистці здібні бути «носіями краси» та що тільки вони здібні «додати там, де природа не домірила» (стор. 45).

При кінці 19 стол. групи символістів «Набі» і «Ар нуво» виявляли велике захоплення візантійським мистецтвом, тому що воно було священне, ритуалістичне і тому що підпорядковувало природу стилеві. «Чим більше мистецтво абстрактне, тим більше воно ідеальне і тим більше воно відзеркалює характер своєї доби», — говорив також Оскар Вайлд (Сайфер, цит. тв., стор. 234).

Згідно з видатним критиком модерного мистецтва Барром, «подібність до натуральних об'єктів, якщо не конечно нищить естетичні вартості, то легко може поспувати їхню чистоту. Тому що подібність до природи в найліпшому випадку зайва, а в найгіршому відриває увагу від суті, вона повинна бути цілком усунена». Барр далі говорить, що «малярство довго було байстрюком — нагородженням літератури, релігії, фотографії і декорації. Мистецька тема, предмет якої можна пізнати, ця людська перепона — мусіла бути усунена, щоб дозволити малярству осягнути свою дійсну ціль».⁹⁾

Форма в центрі уваги модерного мистецтва. Виринає питання: Що таке форма в мистецтві? Для Рейнолдса вона була зразком для копіювання. Для Блейка — візією в уяві мистця. Для Платона абстрактна форма була «чистою насолодою». Для Канта — «абсолютним критерієм смаку». У розумінні модерного мистця, форма є своєрідним упорядкуванням мистецького матеріялу; це — абсолютна форма, створена без жадного стосунку до будь-якої іншої форми; жива форма, що пульсує змістом і метафізичним значенням (Бланшард, цит. тв., стор. 65).

Іконоборчі тенденції в мистецтві виявляються в засудженні фотографії і реалізму, як це висловлювали поет-символіст Бодлер і маляр-неоклясик Енґр. Романтик Делякруа висловлює побоювання, що з розвитком фотографії «la peinture est morte». Зацікавлення Сезана відновленням об'ємності і структури, «знищених» імпресіонізмом, було спробою повернути форму до її справжнього та закономірного місця. Сезан, хоч завжди відданий природі, ніколи не був її невольником, а, навпаки, її «паном» та майстром засобів мистецького вислову.

У загальному модерне мистецтво становить реакцію проти матеріялізму і виявляє потяг до духового. Вже здавна захоплення музикою як найчистішою формою мистецтва сприяло малярській абстракції. Маляр почав суперничати з композитором у творенні чистого мистецтва. Колір порівнювано до музичного тону. Найкращим мистецьким твором (чи в малярстві, чи в музиці) вважалося мистецтво «чистої форми». Вже в 1873 році Патер (Walter Pater) писав: «Все мистецтво

⁹⁾ А. Н. Barr, *Cubism and Abstract Art*. Museum of Modern Art, New York 1936, pp. 63-64.

постійно прагне до того самого стану, що музика. Вищість музики полягає в тому, що вона являє собою справу чистого сприймання й відчування, не будучи залежною від сюжету чи матеріялу» (Бланшард, стор. 70). Василь Кандінський, перший справді безпредметний маляр, був під великим впливом музики в своїх міркуваннях про функцію кольору в малярстві (згадаймо його концепцію «орхестрації кольорових форм»). Він писав: «Першим кроком на шляху від зображення до абстракції в мистецтві є усунення тривимірності, тобто втримання малюнку в єдиній плоскій площині».¹⁰ Однак він мав намір створити абстрактний стиль, який не обмежувався б тільки плоским декоративним візерунком. Це його бажання затримати — при всій своїй абстракції — «традиційний простір» оснувалось на його дещо неясних метафізичних міркуваннях. Для Кандінського «глибина простору» (ілюзія віддалі в просторі) належала до духової сфери. Теософська концепція духовости була центральною для Кандінського — теософа, який уважав своє мистецтво за засіб до «найвищої духової мети». У результаті «революція Кандінського» була тільки напівреволюцією, яку остаточно завершила т. зв. нью-йоркська школа абстрактних експресіоністів в 1930-их роках, звівши до мінімуму просторову ілюзію глибини (Крамер, цит. тв., стор. 99).

Таким чином постало модерне мистецтво, яке по суті було антиформалістичне, імпровізаторське, енергійне та необмежене у виборі матеріялів. У засаді воно мало сильний духовий і антиматеріяльний напрям. Тут і головна паралеля між модерним і візантійським мистецтвом. Так само як візантійський мистець дематеріялізував дійсність, модерний мистець робить те саме в міру того, як «викликає все матеріяльне проти нього ж самого через наголошування його всеобіймаючої реальности» (Грінберг, цит. тв., стор. 169). Модерний мистець Нью-йоркської школи (т. зв. «action painter») приймає за дійсне тільки те, що він творить. Сюрреалістичні досліді і знахідки підсвідомости та сну, як також «закон випадковости», мали неабиякий вплив на абстрактних експресіоністів. Дадаїзм у своїй спробі знищити все, знищив себе як рух. Однак у той же час дада із своїм іраціональним та «нелогічним нонсенсом» було засвоєне Нью-йоркською школою.¹¹)

Мондріян і Малевич, хоч і походили з таких відмінних країн як Голляндія і Росія, обидва викреслили предмет із свого мистецтва. Массон (André Masson) з своїм «автоматичним писанням», як також «брутальний» Леже (Leger), ввійшли до синтези нової Нью-йоркської школи. Гофман (Hans Hoffmann) і Дюшан (Marsel Duchamp) приспішили і збільшили величезну хвилю мистецького самовислову в Сполучених Штатах Америки. Ступнева дегуманізація почалася з вра-

¹⁰) H. Kramer, No Great Master but a Great Influence. In „The New York Times Magazine“, December 18, 1966, p. 99.

¹¹) Art since 1945. H. N. Abrams, New York 1962, p. 302.

тою віри в Бога, витворюючи врешті-решт «дегуманізовану людину» нашого століття, позбавлену віри в людство і в саму себе. У результаті індивідуалізм став догмою. Нью-йоркська школа мистців відзначається великою різноманітністю й індивідуалізмом. Не зважаючи на це, майже всі модерністи поділяють глибоке екзистенціальне «заангажування» і релігійний стосунок до власної творчості. Ранні абстрактні експресіоністи, як Джексон Поллок, Горкі, Базіотес (Baziotes) та Модервел (Motherwell), підпорядкували сюрреалістичні тенденції своїм особистим мистецьким потребам, створюючи абстрактні форми і конкретні образи. Деякі з них, як, наприклад, Готліб (Gottlieb), Горкі і Базіотес, зберегли поезію, тобто містично-сюрреалістичну якість, у своїх абстракціях. Тобі (Tauby) і Томлін (Tomlin) дійшли до автоматичних каліграфічних форм. Поллок висловлював інтенсивні ліричні почуття. Малярство Де-Кунінга «вагітне драмою матерії», перемінною в акт творчості. Це надає йому характер «*terribilita*» в його численних зображеннях жінки. Де-Кунінг вважає все мистецтво нічим необмеженим, вільним. Для нього воно становить «форму непевності, немов чекання на щось невідоме» (стор. 303). Модервел сполучає в собі суто американське сприймання світу з європейським відчуттям стилю. Він, один із чільних представників Нью-йоркської школи, приписує кризу модерного мистця його відкиненню вартостей буржуазного світу. Мистецтво для нього, так само як для інших абстрактних експресіоністів, є глибоким і серйозним особистим заангажуванням. Його малярство (за його ж словами) «не детермінує нічого. Воно є свого роду метафорою» (стор. 303).

Стілл (Still), Ньюман (Newman) і Ротко (Rothko) творять більш величаве та урочисте мистецтво резонантного кольориту. Спокійні безконечні площини Роткових полотен обгортають глядача і діють на нього, як тотальне та безпосередньо відчуте оточення. Як Стілл, так і Ротко намагаються творити мистецтво-медіум, мистецтво-одкровення (як засіб до найвищої духової мети). Тоді як для Стілла малярство — це «спосіб буття шляхом одкровення», Ротко каже, що «треба розтрошити знайому осібність речей, щоб знищити обмежені асоціації, якими наше суспільство дедалі більше окутує кожний аспект нашого оточення». Стілл і Ротко шукають універсальних якостей і дематеріалізованого абсолюту, безпосередньо втілених у конкретне образотворче відчуття. За словами Грінберга, «модерне мистецтво, вживаючи найбільш наглядних фізичних засобів водночас заперечує свою власну матеріальність і фізичність» (стор. 303).

Базіотес і Готліб шукають свободи в т. зв. «тотемічному образотворенні» примітивного мистецтва. Готлібові «пиктограми», ніби магичні прадавні знаки з їх тонкими кольоровими модуляціями, свідчать про сильне відчуття фронтальності. Згадаймо ще раз візантійську плоскість і фронтальність. Базіотес — поет абстрактного експресіо-

нізму. Його мистецтво складається з багатограних символів безпосередньої свідомости і носталгічних мрій.

Ньюман, один з патріархів абстрактного експресіонізму, перейшовши через примітивістичну фазу, дійшов до прямолінійної абстракції. Для нього форма — це «живуча істота», яка також має метафізичне значення. Вона є носієм «почуття страху і подиву перед жахом незнамого», нагадуючи почуття «страху Божого» у візантійському «сублімованому» мистецтві. Ньюман відкидає чисту абстракцію і утотожнює абстрактний спосіб малювання з емоцією, фантазією та драмою внутрішнього «я». Ротко поділяє з Ньюманом релігійне наставлення до мистецтва цими словами: «Без страхіть і богів мистецтво не може втілювати нашу людську драму» (Грінберг, цит. тв., стор. 169).

Останніми роками зростає тенденція очистити мистецтво від будь-якого людського та асоціативного змісту. Ротко і Ньюман покинули зображення-сугестію. І знову з'являється на обрії «мистецтво для мистецтва» проти протесту самих же його творців. Цей процес очищення засобів продовжується, залишаючи тільки де-не-де мітичні натяки й атмосферу містерії. Суворі фронтальність, симетрія та прямолінійність надають цьому мистецтву щораз більше архітектонічної сили.

Так, ми знову повертаємося до основних рис візантійського мистецтва.

Вплив Мондріяна на модерне мистецтво можна найкраще висловити його власними словами: «Ми мусимо знищити індивідуальну натуральну форму». Ця концепція визволила малярство від натуралізму і була рішучим кроком в напрямку до абсолютного мистецтва, яке висловлює «універсальний аспект життя» («Art since 1945», стор. 310). Шапіро так висловлюється про абстрактних експресіоністів: «Кожний (з них) шукає абсолюту, де сприймаючий глядач міг би потонути або в несамовитому русі (як, наприклад, у творчості Поллока і Де-Кунінга), або у всеохоплюючому морі домінуючого кольору (як у творчості Ротка, Ньюмана і Стілла). Звідси походять величезні розміри полотен — «оточень». І тут знову можна навести візантійську паралелю. Візантійська церква, символ «Божого всесвіту», творила власне оточення і атмосферу своїм безмежним простором золотого тла мозаїк, на якому, ніби в золотій атмосфері, зависли гігантські Христос-Панкратор, Божа Мати та інші святі особи.

Поллок і Де-Кунінг мають «не цілком чисте» наставлення до мистецтва. У Стілла і Ньюмана наставлення «чистіше». Вони змагають до більш священного стилю, який стояв би понад приреченістю. Тим вони створюють більш контрольоване, спрощене та стабільне мистецтво, вільне від випадковості й імпровізації — мистецтво, яке стає «засобом одкровення». Матерія в їхньому малярстві очищена до ступеня прозорої суспензії, яка стає «вібруючим елементом якоїсь внут-

рішньої гармонії». Малярство само себе визначає як фазу зусилля культивувати духове і містичне в мистецтві (там же, стор. 310).

Ґастон (Guston) являє собою синтезу двох суперечних тенденцій абстрактного експресіонізму: суто малярської і абсолютистської. Його мистецька форма виникає з самого початку творення, з самого процесу досягнення буття і ладу. Сам Ґастон говорить про своє мистецтво: «Малярство видається мені якоюсь неможливістю, що тільки деколи дає проблiski власного світла... У цьому розумінні творення є радше посіданням, ніж зображенням картин» (там же, стор. 321).

З 1950 року помічається відмирання кольору в абстрактному експресіонізмі, особливо в таких малярів як Клайн (Kline) і Модервел. Процес спрощення в них обох веде до вживання тільки білого і чорного. Клайн, типовий «action painter», творить мистецтво, що являє собою ряд атлетичних жестів в білому і чорному кольорі. Його форми втілюють швидкість і енергію руху. Білі площини на тлі його полотен є позитивними формами.

Абстрактний експресіонізм переживає сьогодні кризу і властиво належить уже до минулого. Вище згадані мистці та їхні спадкоємці далі продовжують традиції абстракції з новими тенденціями суворого спрощення і очищення мистецтва від асоціативного та «людського» змісту. Інші ж мистецькі школи наших днів становлять діаметральне заперечення або щонайменше видозміну принципів абстрактного експресіонізму. Але це — вже інша сторінка мистецтва, якій варто б присвятити окрему статтю.

Так, коло іконоборчих тенденцій замикається абстрактним експресіонізмом. Художники цієї школи з їхнім самозреченням, з їхнім поборюванням перешкод і з їхнім болючим почуттям морального обов'язку об'єднані «релігійним» ставленням до мистецтва. Це ставлення виявляється, однак, не у формальній, а в суто особистій релігії.

Візантійське мистецтво — наша паралеля — було зняряддям одного всемогучого Бога, якому підкорялися і мистець, і мистецтво. Тим часом модерне мистецтво є для кожного мистця шуканням власного Бога, власного Абсолюту у всеохоплюючій порожнечі.

**НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО: ДЕКІЛЬКА СПОГАДІВ
ПРО ЮРІЯ КЛЕНА**

Серед багатьох спогадів та статей про Юрія Клена, що появилися останнім часом у цьому році, найбільше враження справила на мене простора стаття Олександра Филиповича («Сучасність», ч. 10, 1967). Для цього є дві причини, і я не знаю, котра з них важливіша: перша — об'єктивна, бо стаття із значним мемуаристським елементом написана, на мою думку, дуже добре; друга — суб'єктивна, бо автор походить з того ж середовища, зв'язаний з тими ж колами, в яких була я і в яких я зустрічала Освальда Бургардта. І мені здається, що серед рядків я відчуваю настрої тих часів, коли я познайомилася з О. Бургардтом у Києві. Тому мені хочеться додати кілька рядків до статті О. Филиповича.

З Освальдом Бургардтом я познайомилася в 1920-их роках у бібліотеці Київського університету. Бібліотека виконувала в ті часи роллю пункту, де зустрічалися українські науковці. Інших людей там не було. Я знала тоді про Бургардта, як про талановитого перекладача, автора цікавих редакторських передмов до збірників перекладів, і, можливо, тодішня наша розмова торкалася передусім цих перекладів. Від цієї зустрічі залишилися в мене в пам'яті його сумні темні очі, — якісь незвичайні, — що ніби освітлювали все його обличчя.

Багато розмов у київській громадськості викликав виїзд Освальда Бургардта за кордон у 1931 році. Одні неприховано заздрили йому, але, як сказала б, більшість не співчувала цьому виїздові.

*

З того часу проминуло 13 років, і я сама опинилася на еміграції в Празі.

Одного дня 1944 року я йшла з професором Дмитром І. Дорошенком по Панкрацу (дільниця в Празі, де був «Музей визвольної боротьби України»). До нас підійшов О. Бургардт у німецькому військовому мундирі. Я не пізнала б його, але на мене ласкаво дивилася ті ж сумні темні очі. Тут від Дмитра Івановича я вперше довідалася, що наш Освальд Бургардт — це видатний поет «Юрій Клен», «Каравелами» якого захоплювалася тоді українська Прага.

Еміграція продовжувалася, і 1945 року ми опинилися в таборі для «переміщених осіб» у Карлсфельді біля Мюнхену. Там перебувало кілька тисяч українців. Часто відбувалися лекції письменників та учених, що приїжджали до нас з Мюнхену. Бували також концерти. Українське життя, звільнене з кайдан більшовицького та нацистського ре-

жимів, буяло. Тільки люди не встигали брати від нього все, що воно давало.

Аж раптом пройшла табором чутка, що в нас виступить Юрій Клен, який читатиме свою нову поему «Попіл імперій». Ми пішли на його виступ.

Освальд Бургардт увійшов у переповнену невелику залю якомсь соромливо, скромно. Він був у темно-сірому убранні, яке пасувало до його особи. Він почав читати тихим, наче приглушеним, голосом, трохи «на розпев», як прийнято було читати тоді в Києві. З кожним прочитаним рядком він щораз більше опановував аудиторію. В його манері читання було щось індивідуальне, властиве тільки йому. Без афектації, не підносячи голосу, він вкладав у кожне слово стільки почуття і так викарбовував його, що навіть тепер, після 22 років, коли я сама для себе читаю «Попіл імперій», я мимо волі надаю кожному рядкові тон, у якому читав його Юрій Клен.

Враження від читання було величезне. Слухачі просили продовжувати читання і про те, щоб він щераз приїхав до Карлсфельду. Ю. Клен пообіцяв. Але незабаром почалася перша (але не остання) незрозуміла та нерозумна ліквідація табору в Карлсфельді, жителів якого розподілено між трьома таборами — в Міттенвальді, Берхтесгадені та Фраймані коло Мюнхену. Рвалися тоді дружні та ділові зв'язки, руйнувалися школи: учні їхали до одного табору, а педагоги — до іншого; руйнувалися також церкви, ліквідувалися бібліотеки тощо.

Ми з чоловіком опинилися в Міттенвальді — в мальовничому таборі у підніжжі альпейського хребта Карвенделю. Довелося вдруге будувати зруйноване життя: організувати церковне життя, школи, товариства, налагоджувати нові особисті зв'язки. Це все робилося в Міттенвальді тяжче, ніж у Карлсфельді, що лежав на віддалі однієї години подорожі залізницею від Мюнхену. Міттенвальд був значно далі: треба було їхати 4-5 годин до Мюнхену.

Однак незабаром культурне життя почало налагоджуватися: задзвонили саморобні дзвони в обох церквах, з'явилися школи (починаючи з дитячих садків і музичною консерваторією кінчаючи), у великій театральній залі щодня виступали різні ансамблі, концерти змінювали один одного, велися жваві дискусії після доповідей науковців, організувалися конференції УВАН та НТШ, виникали політичні організації — від соціалістичної і до гетьманської, товариства військових ветеранів, політичних в'язнів тощо.

*

Не пригадую тепер, коли саме приїхав до Міттенвальду Юрій Клен. Це було, мабуть, на весні 1947 року. Він читав продовження «Попелу імперій» і знову мав великий успіх. Тоді він також пообіцяв приїхати знову і познайомити слухачів з новим розділом поеми. Обідянку

виконав і прибув до Міттенвальду десь у вересні 1947. Цей приїзд був невдалий з усіх поглядів, а для поета — навіть фатальний.

Ю. Клен приїхав без попереднього попередження. Виявилося, що в «емігрантських Атенах» (як дехто називав міттенвальдський табір) не було жадної вільної кімнати, де можна було б влаштувати читання Юрія Клена. На той час усі приміщення були заздалегідь зарезервовані для різних «гастролерів», і не було можливості звільнити будь-яку вигідну кімнату. Довелося погодитися з фактом, що тим разом О. Бургардт не читатиме, а приїде пізніше; здається, що навіть зафіксовано дату його чергового приїзду.

Не було добре також з кімнатою, в якій він міг би приміститися на кілька днів; усі були зайняті. Тоді ми запропонували Освальдові Федоровичеві поселитися в нашій кімнаті. Ми мали досить велику кімнату, поділену між п'ятьма жителями: там мешкали подружжя співаків Березенців, Віктор Н. Андрієвський та я з моїм чоловіком. Кімната була поділена вздовж шафою та «параваном» (так називали таборовою мовою казенний коц), що заміняв «стіну» і висів на дроті. Половину, де жили Березенці, також поділено шафою — поперек кімнати, і В. Андрієвський мав свою «кабіну», свій ізольований куток, де стояло його ліжко. Оце ліжко ми й запропонували Бургардтові, користаючи з того, що Андрієвський перебував тоді в шпиталі.

Бургардт приїхав у Міттенвальд застуджений. Осінь у тому році почалася рано. Він прибув у легкому літньому плащі й мерз. Ми запропонували йому светер з чистої вовни, і він казав, що той светер спасає його. Йшлося про светер мого чоловіка. В той час Бургардт прожив у Міттенвальді умовно довго. Здається, що він їздив тоді до Мюнхену, до УВУ. Головною причиною, що затримувала його в Міттенвальді, була, мабуть, домовленість з його донькою, яка мала приїхати поїздом з Іннсбруку до Гармішу-Партенкірхену, де цей поїзд сходиться з тими, що їдуть з Міттенвальду до Мюнхену. Донька мала передати батькові теплі речі з вікна вагону (це був поїзд з закордону). Бургардт приїхав своєчасно, побачення відбулося на пероні, але поліцай (чи жандарм) не дозволив передати пакунок через вікно. Отже подорож була даремна.

За той час Юрій Клен щораз більше відчував застуду. Не зважаючи на це, він таки рішив поїхати до Авгсбургу. Мій чоловік та я переконували його взяти светер, мовляв, мій чоловік його не потребуватиме, бо посідає інший. Нам здавалося, що ми юбое переконали його.

Була осінь. День починався пізно, зокрема в нас, у Міттенвальді, втиснутому між високі гори. Поїзд відходив вранці, до того на станцію треба було йти пішки коло три кілометри. Юрій Клен мусів «до світу» вийти з хати. Ми й не чули за нашими «параванами», як він вийшов. Коли я встала пізніше й зайшла в «кабіну», де мешкав Юрій Клен,

я побачила на ліжку акуратно складений светер! Все, що сталося пізніше, відомо.

Гострим ножем різали мене вістки про хворобу Ю. Клена, про його передчасну смерть. На все життя залишилось у мене почуття глибокої вини: хто зна, може, він не захворів би важко, може, й не помер би, якби я не полінувалася встати вранці того дня і примусила його таки взяти отой светер?

Я наводжу цей епізод, бо він свідчить про надзвичайну скромність та делікатність Юрія Клена.

*

Повертаючи до статті-спогаду О. Филиповича, я хочу додати до неї ще один маленький штрих. Під час свого останнього перебування в Міттенвальді Юрій Клен читав свої новелі прозою. Читав їх «приватно» в знайомих. У нас він прочитав «Акації». Саме ця новела зацікавила мене. Її основа — справжня подія: пожежа пароплава на Дніпрі й загибель усіх його пасажирів. Я добре знала того професора Політехнічного інституту, Ступина, про якого (навіть не змінюючи прізвища) розповідає в новелі Юрій Клен. Справжня подія була жахлива. Пароплав «Лев Толстой» загорівся в дорозі, на Дніпрі, але адміністрація річкової пристані не дозволила кораблеві причалити, бо в пристані... стояло піяніно начальника цієї пристані. Пароплав згорів з усіма пасажирами.

Юрій Клен майстерно змалював цю подію у формі містичного передчуття однієї жінки. З усіх його прозаїчних творів ця новела найкраща. (Надрукована вона в ж. «Життя і слово», ч. 3-4, 1949 — Ботерфорд, Онтаріо, Канада).

Так, автор «Проклятих років», «Каравел» та «Попелу імперій» загинув напередодні нових літературних досягнень — як прозаїст-новеліст.

А в моїй пам'яті назавжди залишаться його темні сумні очі, його м'який, повний страждань голос, коли він читав нам свою поему «Попіл імперій», перед картинами якої бліднуть описи Дантового «Пекла».

ВІРА ВОВК: ЕТЮД «УКРАЇНА» — ОПУС ДРУГИЙ

В нью-йоркському університеті Колумбія закінчився літній курс і тим самим мій дебют з порівняльної літератури перед американськими студентами. Я звинула своє шатро, що його розташувала серед Гуцалюкових картин на Ріверсайд Драйв, і замислилася: «Що далі, Жозе?» Цей рік забрав у мене почування приналежності до будь-якого дому, розп'яв мене між континентами. Я хотіла втекти кудись, хочби і далеко від себе самої, де обличчя не болять чужістю. Хоч у мене і тут не бракувало прекрасних друзів, але якось здавалося, що ось ми раптом опинилися на різних площинах, а мені якраз було треба чорнозему, з якого я ліплена, вітру, з яким добре боротися!

Я сіла на літак і полетіла на Україну. Це зовсім не так далеко: з Відня до Києва всього півтори години летом!

Все сумне і веселе на рідних землях почалось від смішної пригоди: чомусь мені пригадалося, що Микола Лукаш любить банани, і я везла йому в гостинець кусок кетяга з віденського базару. Западалива урядничка на миті веліла мені зараз таки їх облущити і з'їсти, бо до Радянського Союзу не вільно привозити будь-яких рослин, плодів чи насіння. Про такі закони, зрештою, я чувала і в інших державах, але ніяк не хотілося викидати гарних бананів, ні їсти стільки зараз! На щастя мене вже очікували сердечні обличчя: сузір'я Світличних і Ліна Костенко; так ми скоро справилися з клопотом.

Мене приміщено в новому готелі «Дніпро», в привітній кімнаті з завісами в народних мотивах. Її зараз заповнили гвоздики, айстри, жоржини, а також і різні друзі, що довідалися про мій приїзд. У кімнаті архітектора Геврика, що якраз перебував з дружиною в «Дніпрі» і того ж вечора прощався з Києвом, зібралася ціла братія: мистецтвознавець Григорій Логвин, скульпторка Галина Севрук, потім ще доскочив Дмитро Павличко. Геврики захоплювалися чернігівськими соборами, куди їх возив Логвин, і зрозуміло, що я загоріла архітектурною гарячкою, яку могла згасити тільки згода Товариства культурних зв'язків (під головуванням Юрія К. Смолича, чи Катерини А. Ко-

Друкуємо репортажний нарис відомої на еміграції літератки, як черговий цікавий публіцистичний матеріал з життя та побуту культурної еліти в Українській РСР, тим разом про письменників та поетів — очима закордонного туриста. І в цьому випадку доводиться повторити Джіласове визначення становища «нової класи» в т. зв. «комуністичному суспільстві».

Редакція.

лосової? — ред.) — зглянутися на моє прохання, бо первісно Чернігів не фігурував у моїй програмі.

Тим часом я переживала людей, які вже раніше полонили моє серце: природні, щедрі, обдаровані життєвою мудрістю і зрозумінням для інших — вони для мене — постаті якоїсь неписаної епопеї. Я горджуся їх знайомством, їх довір'ям, їх приязню. Давні і нові друзі розгортали передо мною щораз то нові сторінки київських чудес.

Пригадую довгі проходи до старих дільниць міста — від Андріївського спуску випуклим камінням ремісничих вулиць і завулків барокового Подолу, де старовинні доми з похиленими стінами підпирані стовпами, аж до Братського монастиря і Сквородової академії — на жаль, зруйнованих і перетворених на мешкальні бльоки та шпиталь — попри Успенську і Преображенську церкви, і ту криницю коло Преображенської, що освіжує прочан своєю смачною водою. Церква зберігає при собі жіночий монастир і, між корінням дерева, могилу своєї фундаторки — Мазепиної матері. У церкві світлі ікони і чорні черниці, всі старі, неначе Евменіди. Мені хотілося кричати, що Бог — не заkostenілий час, що традиція не може жити в герметичних мурах, що їй треба простору, волі!

Ми піднялися східцями вгору аж до колишнього, вже не існуючого, Залізного хреста, звідки розгортається величава панорама на нижнє місто, що пульсує артеріями вулиць, і на голубу бинду Дніпра з острівними пісками та галями...

Віталій Коротич обзнайомив мене з маловідомою чарівною єврейською дільницею міс а зараз побіч Шевченкового домика («Хай Твоє слово спливе на нас язиками Святого Духа» — написала я Кобзареві цього разу у пам'ятну книжку); я любилася подвір'ячками під каштанами й інтимністю крутих сходів. Потім я мала нагоду переконатися, як шановний редактор «Ранку» володіє при письмовому столі і як чемно та рішуче розправляється з молодими письменницями, що не дбають про українську мову.

З талановитим літературознавцем Михайлиною Коцюбинською ми ходили на Байківське кладовище, де при вході жінки продавали квіти, а старий дідуган — хрести на могили. Ми понесли айстри і флокси Лесі Українці, Миколі Барвінському та Максимові Рильському. Незадовго, поруч, з'явилася ще одна свіжа могила...

У товаристві з Володимиром Іванисенком, Євгеном Сверстюком і різними вже згаданими друзями однієї соняшної неділі я пішла в ліс по гриби. Вправді не багато грибів ми назбирали, бо хто раніше встав, виручив нас з тієї мороки. Зате ми грали на поляні у відбиваного м'яча й обідали в тіні сосон, ще й смажили картоплю серед зрубу. На другий день я ще й рішила використати теплу осінь та скупатися в Дніпрі, але вода, холодна, як лезо, добиралася до костей.

Про родинні новини в стислому колі друзів я довідалася від Григорія Кочура, в якого якраз народився внук. Уся перекладацька братія думала про ім'я для дитини, кум Микола Лукаш вибрав ім'я Роман, але дід скривився, що це — літературний жанр, і чому тоді не «повість». Я потішала його, що певно буде й «Повість»...

Одного разу питає Григорій Кочур Драчевого дворічного Максимка: «Ну що ж, Максиме, а ти вже пишеш вірші?» «Ні», — заперечує Максим. «А чому ні?» — «Тато не дозволяє»... (Ясно тепер, чому в Драча літературний успіх: зацитькує своїх конкурентів). Такі то діти. А донечка Івана Дзюби каже татові: «Ти, Дзюба, мені не перешкоджай!» (Тепер я сміюся, що уявляла собі з Дзюби якогось хирлявого чоловічка, не хлопця схожого на атлета, що міг би правити за модель для Родена!).

З Кочуром ми коротко відвідали Тараса Франка, про якого хтось колись сказав «Ось іде Франко, але не Іван, Тарас, але не Шевченко»... Шкода, що з донькою Зіною познайомилися вже майже на порозі.

Дуже сердечна була гостина в домі Бажанів, де я уперше зустріла Юрія Смолича. До Миколи Бажана, якого я називаю Зевесом, у мене особливий сантимент: не тільки як до людини високої культури, але і як до особистості незвичайного чару. Разом з Юрієм Смоличем накреслено плян мого літературного вечора, що мусів відбутися пізніше, ніж я розраховувала, бо більшість поетів і письменників їхала до Москви на тиждень України. Правду кажучи, і мене кортіло поїхати з ними, однак така зміна програми пожертвувала б мою зустрічю з рідними у Львові й Ужгороді.

Не вдалося мені побачити Павла Тичини, якого забрали до лікарні. Наша зустріч, кілька днів пізніше, була останнім прощанням.

Одне золоте пополудне звело мене з дружиною Юрія Смолича, яка нагадує мені велику жінку й інспіраторку романтики, Кароліну Шлегель. Її розумні слова — неначе осінню налиті плоди. А одного вечора я застала у своїй кімнаті кошничок з яблуками, грушками і виноградом з Малишкового саду від Любови Забашти. Мене зворушувала уважливість, якою мене обгортали: кошничок пахнув дитинством, Гуцульщиною, святом Спаса, коли на тюдівському моріжку коло церкви святити плоди... І ще одна жінка зачарувала мене: Ірина Стешенко, помешкання якої — садиба культури, де кожна подробиця нагадує Черняхівських, Старицьких, Коцюбинських, Леся Курбаса...

Зовсім не можливо перерахувати всі обличчя, віддати всі враження. Закарбувалися в пам'яті пісні Надії Світличної, блискучі спостереження Івана Дзюби, посмак віршів, що їх читав Юрій Щербак у домі проф. Олександра Білецького (який тим разом замовив у мене граматику племені чібча!). Пригадується майстерня Галини Севрук

із зразками мистецтва сучасних творців та її власними слов'янськими богами (і богиня смерті, Марена, поїхала зі мною, щоб царювати на покуті між моїми ларами і пенатами в Ріо-де-Жанейро). Пригадую миле обличчя Ірини Жиленко, несміливого Василя Голобородька, прохід з Валерієм Шевчуком, Юрієм Логвином та Євгеном Гуцалом над Дніпровими кручами, і ще чую Логвинові мефістофельські жарти.

Ліна Костенко з донею Оксаною і родиною Олеся Бердника (орієнталіста) возили мене човном по Дніпрі. Я сиділа між двома дівчатками (Оксаною і Мирославою), що горнулися до мене і прикривали мене своїми плащами, бо вечір почав холодніти. Ті дитячі рученята винагородили мене за багато болочого в цьому році. Я злегка сварила на Ліну, що вона так мало друкує, але вона з тих, що завжди перевершують себе самих і яким усе вчорашнє видається недоякісним. Від останньої Ліниної поеми «Берестечко» мороз іде поза шкірою...

З Іваном Драчем я відвідала кіностудію Довженка. Там познайомилася з директором Цвіркуновим, людиною широкого формату, і з Миколою Вінграновським, що його колись даремно шукала по Одесі. Ми дивилися разом на два фільми Довженка — «Звенигору» і «Землю»; Цвіркунов гостив нас яблуками з Довженкового саду. Я мала нагоду на другий день побачити ще й інші фільми, але, на жаль, не вистачило часу. Шкода, що прекрасний Драчевий фільм «Криниця для спраглих» далі лежить у сейфі, фільм про який ходять легенди! Не диво, що на Заході поширене враження, ніби Україна — провінційна панянка, ніби в нас тільки народне мистецтво. Чому, наприклад, за кордоном показують тільки «Тіні забутих предків», тоді як численні російські й польські фільмові шедеври об'їхали весь американський континент? Необхідно пустити обидва фільми на велике міжнародне турне.

Лукаш говорив зі мною про перекладницьку працю, і разом з Кочуром ми домовилися про мою данину у формі хрестоматії німецької барокової поезії, Льорчихин драм і «Наречених» Александра Манцоні. Лукаш переконував мене в народнозвучності Льорки, цитуючи з пам'яті десятки прикладів і нарікав на переклади Нью-йоркської групи, мовляв, вони не музикальні, схожі на підрядники. Я дещо відгризалася, що «Verde que te quiero verde» не можна передати словами: «Я люблю тебе в зеленім», бо мимоволі навівається на думку зелений одяг, тоді як автор уживає кличного «з'єлене!» Усе ж Лукаш зумів мене переконати, що Льорка, по-циганськи, таки вишиваний.

Поети поїхали на зустріч у Москву, а я — до Львова, на зустріч з бабунею. При цій нагоді познайомилася з львівськими творцями в Спілці письменників, де мене сердечно привітали. Атмосфера була тепла і невимушена. Я прохала Тараса Мигалья створити словник замарстинівсько-личаківського жаргону для свого перекладу «Едіпа», що його хотіла б переспівати в трьох версіях: класичній, жаргоновій

і елегійній. Серед молодих поетів, з якими я познайомилася у Львові, найяскравіше враження зробили на мене Роман Лубківський і Ігор Калинець. Ростислав Братунь знову ж посвятився доповнювати мою діраву культуру і водив мене по різних цікавих закамарках. Ми були в найстаршій львівській аптеці, де на полицях красуються порцелянові слоїки на ліки з давніми емблемами, на стінах висять старовинні літографії з різними чаклунськими рецептами і способами лікування, а в дальших кімнатах збережена колекція унікальних апаратів і машин для вироблення тих же ліків. Зовсім відьмарська кухня з «Фавста»! Потім ми ходили на виставку прикладного мистецтва. Мене особливо захопили скляні вироби, нічим не гірші за муранські.

Сердечно гостила нас у себе різними галицькими присма́ками «тітка» Ірина Вільде. У львівському театрі я зустрінула цілу плеяду родичів з Борислава і Станиславова (назва Івано-Франківське, не тільки немилозвучна, але й штучна. Ще якби Франківське, а то не переходить через горло!).

Мені дали чудовий дарунок (до речі, не знаю, хто саме: Інтурист чи Товариство культурних зв'язків?). Я могла відвезти бабусю автом до Борислава! Що за радість ще раз пережити рідне підгір'я, де в дерев'яному домі під двома розквітлимими миртами стояла моя колицка! По дорозі ми оглядали дерев'яні бойківські церковці. В Мигалицях заглянули і до малої каплички з відкладеними старими іконами, і признаюся, що в мене зродився злодійський інстинкт! Якби не стара жінка (чи не паламариха?), ікони висіли б на стінах моєї кімнати, де якраз пишу. Але «паламариха», як квочка, ходила коло каплички, і я мала враження, що ось-ось вона її прикриє від нас своєю широкою спідницею. Потім, у Дрогобичі, ми любувалися церковцями Чесного Хреста і святого Юрія, заглядали крізь шпари, чи побачимо щось з іконостасу, бо двері були замкнені на колодку. Я щаслива, що ті надзвичайні мистецькі церковці — подібні до них мені вдовилося бачити ще тільки в Норвегії — збереглися через усі лихоліття.

По дорозі до Борислава Братунь розказував мені історію про дядька, вже третього покоління, що годує в кориті домашнього щупака, товстого неначе порося... Я повірила. Чому ж би ні? Але Братунь зачав мене переконувати, що дядько годує його картоплю, і моя віра покришилася. Виявилося, що щупак — вигадка, але багато письменників уже відвідало дядька (я бачила його хатину коло потоку), і після звичних формул привітання питаю про щупака. Дядько спершу дивувався, потім відпекувався, далі сердився, а тепер уже клене бойківськими відповідниками гуцульської формули: «А шротом, дротом, а колочками!».

Не можливо через вікно авта скласти собі уявлення про життя на українському селі. З побіжних і чисто зовнішніх вражень згадаю тільки, що, між Львовом і Бориславом видно чепурні домики обабіч дороги

і великі стада гусей на пасовиськах. Справді убогі хати я бачила тільки на Закарпатті, з вікна вагону.

У Бориславі ми спершу поїхали на кладовище. Моя баба в чорному, як сліпа доля, взяла міцно мене за руку і високими травмами через гроби повела під грушку, до дідової могили. Показала мені рукою своє місце побіч, і я довідалася, що в дров'яній хаті вже чекає на неї готова домовина, яку вона сама собі дала зробити... Я поклала на дідовій могилі всі троянди від львівських поетів. У долоні стиснула грудку землі, щоб повести її через океан і покласти на свіжу могилу в горах коло Ріо-де-Жанейро, на якій тепер рожевіють майже бориславські гвоздики.

Під кладовищем зеленів дерев'яний дім у гронах винограду. Поруч, у яблуневому садку, сіріло кілька вуликів. Білий собака розсердився на мене, що я зробила фото з дому, але я швидко його зацяткала. Господар запитав, що я роблю на його подвір'ї, і я сказала, що фотографую дім, де народилася. Господар просив зайти до хати, гостив мене солодким виноградом і райськими яблуками... Я не могла не усміхатися до таких прекрасних символів.

Бабуня живе сама на межі міста. На столі, на підвіконнях, на полицях повно яблук і сливок, що наповняють її домок осінніми пахощами. Тільки часом заходить дівчина прибрати хату, бо бабуня любить самоту і нізащо не хоче перебратися до дітей. У саді вишні, що їх я знала щепами, повиростали аж під хмари; криниця, з якої я брала колись воду, майже запалася в землю. Прийшла дівчина попрощати свічки для вмираючої мами, і моя баба дала їй кусок, але решту казала повернути, бо то — свячена свічка...

І так я її бачила — може це вже востаннє — як свою долю на воротах, що проводила мене сліпими, сльозавими очима. Франковими слідами через Тустановичі й Нагуєвичі повернулася я до Львова.

Я поїхала до Ужгороду, де живе ще моя друга бабуня, батькова мати. Я привезла їй молитовник, і вона по-дитячому раділа. Ця друга баба в мене як гірська річка: весела і щебетлива. Не зважаючи на своїх чотирнадцятеро дітей, раннього вдівства і лихоліть, вона залишилася неторкнена часом, вічна дитина. Що мені дав цим разом Ужгород? Музику на роялі, що її грала для мене двоюрідна сестра Тамара, кілька пожовклих фотозняток із старого альбома, кілька теплих слів у рідному колі... Зоріка, друга двоюрідна сестра, захищала свою дисертацію в Києві. Повернувшись туди, я пішла до медичного інституту, просто в іспитову залю. Іспит відбувся блискуче: високий рівень науки і серйозність праці захопили мене. Увечорі ми належно відсвяткували Зоріку в готелі «Метро» вином «Закарпатська троянда».

Значев'я незвичайна вістка перелетіла Києвом: помер Павло Тичина! Письменники повернулися з Москви на похорон. Перед тілом

поета, що лежав в святковій залі одноповерхового будинку недалеко Спільки письменників, стояла кілометрова черга в три ряди. Я була з Михайлиною Коцюбинською, Іваном Світличним та малярем Юрієм Івакіном, і принесла поетові — від нас усіх за межами краю — тројанди. Правда, голос Богом обдарованого поета зламався в тридцятих роках, але я не забула про «Соняшні клярнети» та «Замість сонетів і октав» — книги, на яких я росла, — то й не могла йому за них не подякувати. Він лежав у квітах і музиці, і я поклала на себе хрест перед його обличчям.

Мій літературний вечір, а радше, літературне пообіддя, бо його раптом перенесено з сьомої години на третю, відбувся зовсім ще під наркотиком тієї сумної події. Я сподівалася на залі п'ятнадцятьох людей, хоч Павличко мав розіслати запрошення... Не знаю, скільки їх було, але Дмитро нарахував щось коло чотириста. У великій залі «Спільки письменників» не стало місця; треба було відкрити бічні двері, де юрмилися люди аж на сходах. Справді, зворушливе таке привітання!

Юрій Смолич відкрив вечір гарними, об'єктивними словами; потім Іван Драч сказав своє сердечне слово і представив мене публіці як друга і поета, звернувши особливу увагу на мій християнський світогляд і перечитавши ряд моїх віршів. Прийшла моя черга, і я сказала кілька слів, що їх якнайвірніше відтворюю з пам'яті:

«Дорогі друзі!

«На порозі другої світової війни мої батьки з чесних причин виїхали з України, а сьогодні я з чесними почуваннями тут у столиці України вашою гостею і вашим поетом. Не всі тут присутні мені особисто знайомі, але бачу між вами такі рідні обличчя, що надіятися на них і їх любити — вистачальний мотив для мого життя і моєї праці. Я не буду розповідати вам про всі труднощі ірійних птахів, скажу тільки, що ми не виїхали з рідного краю як горді конкістадори, і що кожний крок на новому ґрунті був важкий і непевний, а кожне культурне діло родилося в поті чола. А все таки ми намагалися серед чужих океанів зберегти свій рідний острів, щоб історія не сказала про нас як про інків чи ацтеків: „Тут жили колись українці, що їх мова вимерла”.

«Що стосується мого поетичного чи перекладницького дорібку, то я порівнюю їх до несиметричної скрипки або до кривообої церкви. Воно інакше і не могло бути в такому кочовничому житті, як моє. Але ви зрозумієте серцем, що найважливіше те, щоб у скрипці бриніла музика, а в церкві поселилася молитва.

«Я приїхала до вас зачерпнути цілющої та живущої мови і культури; дякую всім, хто зберігає нашу дорогу дідизну, так як і я старатимуся і як навіть неукраїнські друзі заступаються за неї і посвячують їй своє життя, і вона вже діє живим складником різних конти-

нентів. Якщо вона почне повертатися до рідного краю, збагачена в простір і зустріч з іншими культурами, — еміграція виконала своє завдання і не зрадила материка.

«Тим часом я кладу цією нашою зустріччю тільки вузьку кладку через океан, але я вірю, що ви побудуєте міцний міст, і що ми також зможемо гостити за океаном Ростислава Братуня, Ліну Костенко, Миколу Вінграновського, Валерія Шевчука та інших письменників, поетів, так як уже гостили Віталія Коротича, Івана Драча і Дмитра Павличка. Напевно й інші друзі з-за океану схочуть у вас побувати, і я радітиму кожною зустріччю і буду в ній присутня всією своєю душею. Бо як сьогодні на міжнародних платформах зустрічаються письменники та поети різних націй і світоглядів, наскільки більше природно й оправдано, щоб зустрічалися сини і доньки цієї ж самої нації, роздертої лихоліттям історії».

Я сказала, що за поетичну школу правили мені твори неоклясиків, Бажана, Тичини й Антонича; заповіла, що не рецитуватиму своїх віршів з пам'яті, а тільки читатиму їх, бо з пам'яті знаю всього декілька поезій Ліни Костенко та Івана Драча.

Добір читаного був мій власний; я дала з кожної збірки потроху, закінчивши однією легендою з «Вітражів» і останнім своїм віршем «Сальвадор», що його собі вподобав Бажан.

Хоч я ніяк не можу нарікати на публіку інших міст Америки та Європи, ніде мене не вітали так сердечно, як у Києві. Бажан назвав мене сестрою, — чи може бути краща пошана від людини його масштабу? Коротичеві слова — блискучі та дотепні — створили теплу атмосферу, Павличко зворушливо пригадував нашу зустріч у Нью-Йорку і настоював на потребу дальших зустрічей. Роман Лубківський приніс мені китицю квітів від львівських поетів. На залі були присутні мої три двоюрідні сестри. Я почувалася як на великому родинному з'їзді. По літературному вечорі Бажан гостив мене у вужчому колі письменників, де я познайомилася з маркантною особистістю Олеса Гончара.

На сам кінець мого перебування на Україні я їздила з Павличками та Григорієм Логвином до Чернігова. Зелена дорога стелилася перед нами. По обох боках — то осінні ліси, то стада овець, то де-не-де бані якоїсь церкви, що її веліла поставити Розумиха, і вкінці Десна з чернігівським мереживом величавих соборів, що їх якраз відновлюють. (Перші спроби відновлення церков — незвичайно позитивне явище на Україні. Якраз відкрито в Києві, на Подолі, Кирилівську церкву. Проте тут ще залишається величезна робота). Ми поїхали аж до Седнева над річку Снов насолоджуватися чудовим видом з висоти паладика Лизогубів, де колись гостював Шевченко. Здалека виблискували срібні балки, а дикі гуси на річці пригадували пору року.

У Чернігові ми обідали довго. Українські обіди — епічні. Бракує тільки горацієвих лежанок при столах і трояндових вінків...

Перед від'їздом я познайомилася ще з інтелігентним членом правління Товариства культурних зв'язків*) Кисілем. Молодий, динамічний — нагадував радше француза. Думаю, що від нього можна сподіватися розумної праці.

При в'їзді до Києва я простила радянським митним урядовцям справу з віденськими бананами. Але під кінець я не простила їм конфіскації присвячених мені збірок від молодих поетів Воробйова, Кордуна та Саченка, і ще промови міністра освіти (П. П. Удовиченка? — ред.) про стан шкільництва на Україні. Забрано їх на летовищі тільки тому, що вони, мовляв, «ще не надруковані». До того зникла також остання збірка Драча з його присвятою. Все, що належить до категорії мистецтва та освіти, цікавить мене професійно. Друк — не якісна категорія, а радше принагідний феномен. Так, як я засуджую брутальність, шовінізм, безправ'я будь-де, так само завжди боронитиму свободу слова своїх друзів-поетів тут чи там проти митних урядовців, цензорів і політиків.

Гадаю, що інакша постава з боку не була б гідна приязні та пошани, якою Ви мене обдарували, рідні Друзі з України.

*) Не ясно, про яке «товариство» йде мова — про відомство Колосової чи Смолича? Один Кисіль (А. С.) був довголітнім постійним представником УРСР при ЮНЕСКО в Парижі, поки в минулому році не призначили його на пост заступника міністра закордонних справ УРСР. Варто б називати такі київські персонажі і з імени, і по-батькові, хоч останнє не дуже подобається декому на емірації. — Ред.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

**ІВАН О. КАНДИБА: ПЕРШОМУ СЕКРЕТАРЕВІ ЦК КП УКРАЇНИ
ШЕЛЕСТОВІ ПЕТРОВІ ЮХИМОВИЧУ**

Сьогодні публікуємо новий документ, який у відписах поширюється на Україні і який ми отримали від Дослідно-видавничого об'єднання «Пролог». Це — лист-скарга одного з підсудних на процесі групи юристів, що були по-таємно засуджені закритим судом у Львові 1961 року.

У минулому «Пролог» клів'якратно давав короткі повідомлення про українських радянських юристів, які вимагали з'ясувати становище державно-правного статусу Української РСР. На Україні було відомо, що ці юристи були арештовані та засуджені. Але про їхню долю уряд УРСР, органи КГБ й українськомовна радянська преса мовчали. Лише в цьому році на Україні довідалися дещо про долю засуджених з листів-скарг, які в'язні пишуть і які поширюються у відписах.

Документ публікуємо без будь-яких правописних змін чи мовних правок.

При кінці цього документу подаємо пояснення деяких мало зрозумілих тут, на еміграції, радянських скорочень.

Редакція.

Політичний в'язень
КАНДИБА ІВАН ОЛЕКСІЙОВИЧ,
Мордовська АРСР, п/в Явас, п/я 385/11

Таємно
Справа №..... 1961 г.

ВИРОК

Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки.

1961 року травня 20 дня Судова колегія в кримінальних справах Львівського обласного суду в складі:

Головуючого — Рудика С. І.

Народних засідателів — Люборець П. М., Гершуненко К. М.

При секретарі — Любащенко В. Г.

З участю прокурора — Небяменко І. І.

Та адвокатів — Органовича С. М., Коваля Я. Т., Бардякова Б. А.,

Ткаченко Г. Н., Гончарова В. В., Юрко А. Ф., Сапович Т. А.

розглянула у закритому судовому засіданні в м. Львові справу про обвинувачення: (стор. 1 вироку — виписка).

1) Лук'яненко Льва Григоровича, 1927 р. народження, уродженця с. Хрипівка Городнянського району Чернігівської обл., українця, гр-на СРСР, із селян, чл. КПРС (виключеного із рядів КПРС у зв'язку з даною справою), одруженого, з вищою юридичною освітою у 1957 р. закінчив юридичний факультет Московського Держуніверситету ім. Ломоносова, після чого працював штатним пропагандистом у Радехівському і Глинянському райкомах партії, а з 1 лютого 196... року адвокатом Глинянської юридичної консультації Львівської області;

2) Кандиби Івана Олексійовича, 1930 р. народження, уродженця с. Стульно Володавського повіту (Підляшшя, нині Польща), українця, гр-на СРСР, із селян, безпартійного, неодруженого, з вищою юридичною освітою — у 1953 р. закінчив юридичний факультет Львівського Держуніверситету ім. Ів. Франка, після чого працював в органах юстиції м. Львова і Львівської обл. — нотаріусом Шевченківського району м. Львова, адвокатом Глинянської, а на день арешту адвокатом Перемишлянської юридичних консультацій Львівської обл., проживаючого в м. Львові по вул. Декабристів, 57/37;

3) Віруна Степана Мартиновича, народження 1932 р., уродженця с. Стремільне Лопатинського (нині Бродівського) р-ну Львівської обл., українця, із селян, гр-на СРСР, чл. КПРС (виключеного із рядів КПРС у зв'язку з даною справою), одруженого, з незакінченою вищою освітою — закінчив 1955 р. вищу партійну школу у м. Львові, після чого працював на комсомольській і партійній роботі в Івано-Франківському райкомі комсомолу, Львівському обкомі комсомолу, а на день арешту штатним пропагандистом Радехівського райкому партії;

4) Лівовича Олександра Семеновича, 1935 р. народження, уродженця с. Глудно Березівського повіту (Лемківщина, у Польщі), українця, із селян, гр-на СРСР, безпартійного, одруженого, з вищою освітою, закінчив у 1958 р. Львівський сільськогосподарський інститут, працював інженером-землевпорядником Львівського обласного управління сільського господарства;

5) Луцьківа Василя Степановича, 1935 р. народження, уродженця с. Павлів, Радехівського району, Львівської області, із селян, українця, гр-на СРСР, чл. КПРС (виключеного із рядів КПРС у зв'язку з даною справою), неодруженого, з освітою 9 кл., працюючого до арешту зав. клубом с. Павлів —

у звинуваченні вище перелічених осіб по ст.ст. 56, ч. 1, 64 КК УРСР.

6) Боровницького Йосипа Юліановича, 1932 р. народження, уродженця м. Сянік (Лемківщина, у Польщі), із робітників, українця, гр-на СРСР, чл. КПРС (виключено із рядів КПРС у зв'язку з даною справою), одруженого, з вищою юридичною освітою — закінчив у 1956 р. юридичний факультет Львівського Держуніверситету ім.

Івана Франка, працюючого до арешту слідчим прокуратури Перемисьлянського району Львівської області і

7) Кіпиша Івана Захаровича, 1923 р. народження, уродженця с. Глудно, Березівського повіту (Лемківщина, у Польщі), українця, із селян, гр-на СРСР, безпартійного, одруженого, з освітою 8 класів, працюючого до арешту в органах міліції м. Львова — у звинуваченні обох по ст.ст. 19, 56, ч. 1 КК УРСР.

*

Усім нам пред'явлено звинувачення, яке заключається в такому (подається нижче точна виписка з протоколу):

«Підсудний Лук'яненко Л. Г., будучи ворожо антирадянськи настроений, з 1957 р. виношував ідею відриву Української РСР від Союзу РСР, відриву авторитету КПРС, зводив наклепи на теорію марксизму-ленінізму.

Знаючи про розгром українських буржуазних націоналістів і зокрема організації українських націоналістів (ОУН) в західних областях України після Великої Вітчизняної війни і надіючись мати сприятливе середовище для своєї ворожої діяльності, Лук'яненко Л. Г. добився призначення на роботу у Львівську область. Лук'яненко Л. Г. в час праці в Радохівському районі ввійшов у злочинний зв'язок з підсудним Віруном С. М., також антирадянськи настроєним, з яким у 2 1959 р. договорився про створення націоналістичної організації — Української робітничо-селянської спілки (УРСС).

Програму УРСС пізніше склав Лук'яненко Л. Г. Як видно з програми, УРСС своїм завданням ставила: боротьбу проти радянського державного і суспільного устрою, проти КПРС і Радянського уряду, за відрив Української РСР від Союзу РСР і створення так званої «Самостійної України», в програмі фальсифікувалась історія України, оправдувалась діяльність бувшого націоналістичного підпілля, в програмі вказувалось на глибоку конспіративність всієї діяльності УРСС.

Підсудні Лук'яненко Л. Г. та Вірун С. М. погодили між собою текст програми УРСС. Лук'яненко Л. Г. на друкарській машинці віддрукував текст програми і разом з Віруном С. М. розгорнув організаційну роботу по розширенню УРСС, втягнувши в її склад підсудних Кандибу І. О., Луцьківа В. С., Лібовича О. С.

Будучи членами УРСС і розділяючи її програму, підсудні Лук'яненко, Вірун, Кандиба, Луцьків, Лібович між собою вели розмови на антирадянські теми, підбирали з нестійких людей і бувших членів ОУН для вербовки в УРСС, роз'яснювали програму УРСС і шляхи її реалізації.

З метою розробки форм і методів боротьби проти радянського ладу, активізації ворожої антирадянської націоналістичної діяльності,

6 листопада 1960 р. в м. Львові на квартирі підсудного Кандиби було проведено зборище керівних учасників УРСС, в роботі якого прийняли участь Лук'яненко Л. Г., Вірун С. М., Кандиба І. О., Луцьків В. С.

На зборищі була обговорена програма УРСС, завдання та методи боротьби організації.

В виступах на зборищі Лук'яненко, Вірун, Кандиба, Луцьків погодились, що кінцевою метою УРСС є відірвання Української РСР від Союзу РСР, на зборищі робились наклепи на теорію марксизму-ленінізму, на даному етапі учасники зборища особливу увагу приділяли організаційним питанням, розширенню організації і створення осередку в підприємствах, установах, районах і областях Української РСР, підсудний Луцьків закликав до посилення роботи в армії і збройної боротьби проти радянського ладу.

Друге зборище учасників УРСС було призначено на 22 січня 1961 р., але не відбулося в зв'язку з арештом її керівників.

Таким чином Лук'яненко Л. Г., Вірун С. М., Кандиба І. О., Луцьків В. С., Лібович О. С. зрадили Батьківщині — Союзу РСР, створили ворожу організацію УРСС, ставили своєю метою боротьбу проти радянського державного ладу, КПКРС і її марксистсько-ленінської теорії, відірвання Української РСР від Союзу РСР і створення так званої „Самостійної України”.

Підсудний Кіпиш і Боровницький одержали тексти програми УРСС, заздалегідь знавши про їх антирадянську суть і таку, що направлена проти радянської держави і КПКРС, читали програму і перераховували як знаряддя і засоби вчинення злочину, направленого на зраду Батьківщині — Союзу РСР, відірвання Української РСР від Союзу РСР і створення так званої „Самостійної України”.

Вирок закінчується так (стор. 2—3 вироку):

«При обранні мір покарання Судова колегія враховує, що підсудний Лук'яненко на час організації УРСС був штатним пропагандистом Радехівського РК КПУ, його керівну і організуючу роль в УРСС, виключний цинізм, з яким вів боротьбу проти радвлади і КПКРС.

При обранні міри покарання Віруну, Кандибі, Луцьківу, Лібовичу, Кіпищу і Боровницькому Судова колегія враховує особовість підсудних, ступінь їх вини і небезпечність скоєних злочинів.

Керуючись ст. ст. 324, 333, 334, 335 КПК Української РСР, Судова колегія Львівського обласного суду

П Р И Г О В О Р И Л А :

Лук'яненка Льва Григоровича на підставі ст. 56, ч. 1 КК УРСР до смертної кари — розстрілу, з конфіскацією належного йому майна, на підставі ст. 64 КК УРСР до 15 років позбавлення волі в виправних трудових колоніях, а по сукупності вчинених злочинів на підставі ст.

56, ч. 1 КК УРСР вважати засудженим до смертної кари — розстрілу з конфіскацією належного йому майна.

Кандибу Івана Олексійовича на підставі ст. 56, ч. 1 КК УРСР, на 15 років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях з конфіскацією належного йому майна, на підставі ст. 64 КК УРСР до 12 років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях, а по сукупності вчинених злочинів на підставі ст. 56, ч. 1 КК УРСР вважати засудженим до 15 (п'ятнадцяти) років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях з конфіскацією належного йому майна.

Віруна Степана Мартиновича на підставі ст. 56, ч. 1 КК УРСР на 11 років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях з конфіскацією належного йому майна, на підставі ст. 64 КК УРСР до десяти років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях, а по сукупності вчинених злочинів на підставі ст. 56, ч. 1 КК УРСР вважати засудженим до 11 (одинадцяти) років позбавленням волі в виправно-трудовах колоніях з конфіскацією належного йому майна.

Луцьківа Василя Степановича по ст. ст. 56, ч. 1, 64 КК УРСР по кожній з них зокрема на 10 років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях з конфіскацією належного йому майна, а по сукупності вчинених злочинів вважати засудженим до 10 (десяти) років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях з конфіскацією належного йому майна.

Лібовича Олександра Семеновича по ст. ст. 56, ч. 1, 64 КК УРСР по кожній з них зокрема на 10 років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях з конфіскацією належного йому майна, а по сукупності вчинених злочинів вважати засудженим до 10 (десяти) років позбавлення волі в виправно-трудовах колоніях з конфіскацією належного йому майна.

Термін відбуття міри покарання зарахувати Віруну С. М., Кандибі І. О., Луцьківу В. С., з 20 січня 1961 р., Лібовичу О. С. з 25 січня 1961 р., Кіпишу І. З. з 23 березня 1961 р., Боровницькому Й. Ю. з 24 березня 1961 р.

Стягнути з майна засуджених Лук'яненка Л. Г. та засуджених Віруна С. М., Кандибі І. О., Луцьківа В. С., Кіпиша В. З., Боровницького Й. Ю. по 50 (п'ятдесят) крб судових витрат в дохід держави.

Міру запобіжного заходу відносно всіх засуджених залишити попередню — тримання під вартою.

Вирок може бути оскаржений до Верховного суду Української РСР в 7-ми денний термін з дня вручення копії даного вироку.

Головуючий — Рудик

Народні засідателі — Люборець, Гершуненко

З оригіналом згідно: Голова Львівського облсуду
підпис

(С. Рудик)

(стор. 7—8 вироку)

*

Як видно з вище наведеного, нам пред'явлено дуже грізне звинувачення, а у зв'язку з цим і обрано відносно нас такі суворі кари. Але таке звинувачення, не відповідає фактичним обставинам нашої справи, тому що наші діяння такі, яких не тільки немає жодних підстав кваліфікувати як зраду Батьківщині, а й злочинними взагалі.

Я не заперечую того факту, що брошуру під умовною назвою «Проект програми УРСС», автором якої являється Лук'яненко, ми мали у своєму розпорядженні, читали її самі та й багатьом другим давали її читати, але зміст її не являється аж надто таким грізним як це вказано у вищезгаданій.

У брошурі «Проект програми УРСС» з марксистсько-ленінських позицій розглядався існуючий лад. З таких же позицій у ній піддано гострій критиці політику партії і уряду в роки голоду на Україні, 1933—1934 роки, масових репресій 30-х років у східних областях України — період, який прийнято делікатно називати «культом особи». Оцінка цього періоду майже не розходилася з офіційною оцінкою керівниками партії і уряду на 20-ому з'їзді КПРС і пізніше.

Критиці піддавалися недоліки післякультурівського періоду: бюрократичні методи керівництва народним господарством, засуджувався централізований метод планування в промисловості і сільському господарстві, вказувалось на обмеження прав профспілок, керівники яких стали правою рукою директорів в порушенні соціалістичної законності, різко піддано критиці політику щодо селян, які терплять соціальний, політичний і культурний гніт, що їх становище таке, яке нічим не відрізняється від становища кріпосних селян 17—19 століть.

Особливій критиці піддавалась національна політика на Україні на протязі всього періоду існування радянської влади; масове звинувачення мільонів українців в націоналізмі і фізичне їх винищення, в тому числі тисячі політичних, наукових і культурних діячів України; заборона сотень українських поетів і письменників, істориків, діячів мистецтва і культури.

Вказувалось на обмеження України в її політичних, економічних правах, що вона позбавлена суверенітету, позбавлена права вступати в зносини з другими державами нашої планети в політичному, економічному відношеннях. Українська мова не стала державною мовою, вона витіснена з органів державної влади, з наукових установ, вищих і середніх учбових закладів, зі сфери промислових підприємств, з громадсько-культурного життя нації, що Україна являється справжнім придатком Росії, дві-третьі її багатства вивозиться за межі України, що над Україною тяжіє в усіх її галузях господарства політика великодержавного російського шовінізму.

А тому на підставі такого становища України робився висновок,

що Україна в складі Союзу РСР не має можливості нормально розвиватися як в політичному, так і в економічному і культурному відношенні, що в деяких випадках її становище далеко гірше від становища при царському режимі і, фактично, являється колонією Москви, а в кращому випадку культурною автономією.

При таких обставинах автор її приходив до висновку, що для нормального розвитку української нації і її державності, Україна повинна вийти згідно ст. ст. 14 і 17 Конституцій УРСР і СРСР із складу Союзу РСР та стати абсолютно ні від кого незалежною, самостійною державою.

Вказувалося, що для здійснення такого акту необхідно створити організацію з умовною назвою УРСС, котра легально, згідно Конституції вела б агітацію і пропаганду серед українського народу за вихід Української РСР із складу Союзу РСР, з постановкою цього питання для здійснення його перед найвищими органами влади.

Також вказувалося, що коли б більшість української нації не підтримала б такої ініціативи, то організація підлягає саморозпуску.

На випадок здійснення такого акту, то в самостійній Україні політичний лад повинен бути радянським, а економічний — соціалістичним.

Україна, як самостійна і соціалістична держава, повинна була б залишатися в співдружності соціалістичних держав.

«Проект програми УРСС» долучений до справи у томі 10.

Ось кілька виписок із нього:

«Ми боремось за таку самостійну Україну, яка, високо забезпечуючи матеріальні і духові потреби своїх громадян на ґрунті усупільненої економіки, розвивалася б у напрямку до комунізму, по-друге, в якій би всі громадяни дійсно користувались політичними свободами і визначали напрямок економічного і політичного розвитку України — такою є остаточна боротьба нашої „партії”».

(Стор. 3 «Програми»).

«Засобом нашої боротьби, боротьби за певний наш ідеал, яким є самостійність України з широко розвиненим соціалістичним державним устроєм.

«Справа утворення Самостійної України кінець кінцем вирішуватиметься не лише партією, а усім українським народом.

«Отже мета цього першого етапу нашої боротьби полягає в завоюванні демократичних свобод, необхідних для організації всього українського народу на боротьбу за утворення незалежної національної держави. Методи досягнення цієї мети мирні, конституційні».

(Стор. 3 «Проекту програми УРСР»).

Суд у своєму вироді зфальсифікував «Проект програми УРСС», називаючи його програмою УРСС. З вироду суду випливає, що:

- 1) організація під назвою УРСС уже існувала;
- 2) організація під назвою УРСС мала свою програму, і члени УРСС вели практичну роботу по реалізації її.

Але усе це не відповідає дійсності. Така ідейна визначеність і організована закінченість створена слідчими органів КДБ Львівської обл. у своїх кабінетах, а суд оформив це остаточно у так званій нарадчій кімнаті під час складання вироку, а серед нас подібного до арешту не існувало.

Було нас кілька осіб, які бачили навкруги себе багато різних неподобств — масові порушення соціалістичної законності, політичних прав громадян, національний гніт, розгул великодержавного російського шовінізму, знуцання над селянами і багато, багато других ненормальностей.

Отже, не існувало жодної організації і її програми, ніхто не приймав будь-якої присяги, не платили членських внесків, не було відповідно встановленої дисципліни, не було керівного ядра її, кожний вважав себе вільним у всіх відносинах.

Для того, щоб створити організацію, 6/XI—1960 р. зібралось нас 5 чоловік, крім згаданих у вирозі 4, був ще Ващук Микола, який тоді вчився у вищій партшколі, родом з бувшого Ново-Милятинського (нині Кам'яно-Бузького) р-ну Львівської області, який і доніс про нас органам КДБ, що явилось причиною наших арештів і даної справи. На цьому зібранні, а не «зборищі», як це називає суд, ми обговорили «Проект програми УРСС» та вирішили по деяких причинах відхилити. Та скласти новий проект програми, який би відображав положення боротьби в основному за українізацію і за необмежені політичні права громадян і взагалі за демократизацію і другі питання. Питання про вихід України із складу Союзу РСР у новий проект програми не повинно було входити. Було вирішено зібратися знову, коли буде складено новий проект програми для обговорення його та затвердження, після чого він (проект) став би програмним документом, тоді була б створена організація, члени якої зобов'язані були б дотримуватись викладених у ній положень і проводити їх у практичне життя для досягнення відповідної мети. Ось тільки тоді була б організація і її програма.

Про це все ми дали докази, як на попередньому, так і на судовому слідстві, крім того, в справі мається такий документ, як «Нотатки» Лук'яненка, які він склав після нашої наради 6/XI—1960 р. ще до арешту, в яких повністю відображено хід наших зборів, які питання розглядалися і які прийняті рішення.

Однако, слідчі органи і суд усе це не прийняли до уваги і цілком про це замовчують як у звинувальному висновку, так і у вирозі, а це тому, що їм таке не підходить, бо в такому разі не було б підстав притягати до кримін. відповідальності, а якби одного, двох і притяг-

нули, то в такому разі не могло б бути і мови про таку кваліфікацію, як зрада Батьківщини, а найгірше могли б кваліфікувати такі дії, як антирад. агітація і пропаганду.

Таким чином, слідчим органам і суду, щоб над нами розправитися, було вигідно взяти за основу звинувачення «Проект програми УРСС». Але як сказано вище, то і при таких обставинах не може бути і мови про таку кваліфікацію наших дій, як зрада Батьківщини, навіть і при цій повній фальсифікації «Проекту програми УРСС».

Так, у вирощі, суд критику викладену у «проекті» партійних і рад. органів та їх керівників називає боротьбою проти радянського держ. ладу і суспільного устрою, боротьбою проти КППС і її марксистсько-ленінської теорії; а поставлене питання про вихід України із Союзу РСР згідно ст. ст. 14 і 17 Конституції УРСР і СРСР підмінив словом «відрив», щоб надати для практичного здійснення цього питання насильницького характеру, в чому вони і вбачають так звану зраду Батьківщини, яка передбачається ст. 56, ч. 1 КК УРСР; і зокрема нам дають зрозуміти не тільки в розмовах, а прокурор висказав у своїй звинувальній промові, що зрада нами Батьківщини полягає в тому, що ми нібито «змовились з метою захоплення влади», тобто в останньому пункті диспозиції ст. 56, ч. 1 КК; але ніде про це не пишуть конкретно, в чому саме полягає ця зрада, нема цього і у вирощі, а на наші безконечні скарги у різні судово-прокурорські і партійні установи вказати конкретно, в чому саме, в яких ділянках полягає зрада нами Батьківщини, то абсолютно усі обходять це питання, а відписують загальними фразами, напр., «кваліфікація судом ваших злочинних дій вірна, а тому немає жодних підстав змінювати вирок»; і так безконечно отримуємо такі відповіді, а навіть судово-прокурорські високі, вищі і найвищі чиновники-бюрократи доходять і до таких наглих відповідей, як, напр., «кваліфікація злочину вірна, міра покарання обрана з врахуванням усіх пом'якшуючих (!?) обставин» — виходить, що вони зробили навіть ласку, за що повинні їм за таку гуманність бути дуже вдячними.

В «Науково-практичному коментарі кримінального кодексу РСФСР», виданому Всесоюзним інститутом по вивченню причин і розробки заходів попередження злочинності за редакцією доктора юрид. наук професора В. С. Никифорова, вид. 1964 р., в розділі «Особливо небезпечні державні злочини», в п. 9, сказано, що «змова з метою захоплення влади виражається в змові двох або кількох осіб про повалення радянської влади і встановлення в СРСР іншого державного і суспільного ладу»; таким чином, досягнення якоїсь мети, а в даному випадку виходу України із складу Союзу РСР, шляхом змови повинно проходити тільки насильницьким шляхом.

А де ж тут «змова з метою захоплення влади і т.д.» в наших діянях, тоді як в «Проекті програми УРСС» малося на увазі поставити

питання про вихід Української РСР із складу Союзу РСР мирним шляхом, шляхом всенародного референдуму з абсолютним дотриманням ст. ст. 14 і 17 Конституції УРСР і СРСР? А в чому ж таки зрада Батьківщини?

Згідно п. 2 розділу «Особливо небезпечні державні злочини» згаданого коментаря видно, що «зрада Батьківщини» виражається в діянні або бездіяльності, навмисно вчиненому гр-м СРСР на шкоду державній незалежності, територіяльній недоторканості або війсьній могутності Рад. держави, і заключається у виконанні одного або кілька конкретних діянь, перечислених в ст. 64 КК РСФСР (ст. 56, ч. 1 КК УРСР, яка передбачає зраду Батьківщини), а саме:

- 1) перейти на бік ворога (у цьому нас не звинувачують);
- 2) займатися шпигунством (у цьому також не звинувачують);
- 3) видати якусь державну або військову таємницю іноз. д-ві (у цьому нас також не звинувачують);
- 4) втекти за кордон або відмовитися повернутися з-за кордону (теж не звинувачують);
- 5) подати іноземній д-ві допомоги в проведенні ворожої діяльності проти СРСР (також не звинувачують);
- 6) змовитися з метою захоплення влади (що подібних злочинних дій ми не вчинили, доведено вище).

Ще раз і ще раз напрошується питання: в чому ж виражається так звана «зрада Батьківщини»?

Але ж для того, щоб її зрадити, то потрібно її мати, а у нас її немає, бо вже століття, як вона стогне у підневільному ярмі, ми позбавлені батьківщини; але нам ясно, чому ми являємося зрадниками Батьківщини, а це тільки тому, що ставили питання про визволення її з ярма. Але це друга сторона справи.

А щоб було ясніше, чому нас зробили зрадниками Батьківщини, слід коротко сказати, що за люди і якими методами вели вони як попередне, так і судове слідство. Так, зам. прокурора по Львівській обл., який здійснив нагляд за органами слідства Львівського КДБ Старіков — російський шовініст, наш слідчий відділення Львівського КДБ Сергадеев — теж стопроцентний русифікований шовініст; обом попереднім ні в чому не уступають ст. слідчий Львівського КДБ Денісов, слідчий Володін, а також і, русифіковані українці, слідчі Клименко, Чорний і другі. Вони прожили на Україні десятки років, а української мови так і не вивчили, і не тому, що це їм тяжко дається, а тому, що вони її цілком ігнорують. А тому слідство велося рос. мовою, чим порушено ст. 90 Конст. УРСР і ст. 19 КПК УРСР, бо вони не хотіли «портити русської речі собачим наречіем».

Прокурор Старіков дійшов до такої наглості, що з відкритою зухвалістю чванився перед Боровницьким своїм незнанням української мови, що українська мова недостойна бути державною мовою, що ук-

раїнська нація не здібна мати свою державність, а тому Б. Хмельницький віддав Україну під рос. державність, а тому у 1922 р. Україна ввійшла в склад СРСР. Абсолютно нічим від них не відрізняється і нач. Львівського КДБ Шевченко.

Усі вони називали нас бандитами, головорізами, відщепенцями і чіпляли нам ряд інших ярликів, як ярих націоналістів і т. д.

А коли доходило питання про право виходу України із складу Союзу РСР згідно ст. ст. 14 і 17 Конституції УРСР і СРСР, то усі згадані люди заявляли нам, що ми освічені люди і не повинні притворятися наївними простаками, бо згадані ст. ст. Конституцій поміщені не для практичного використання, а вони існують більше для світу, що ніби український нарід раз і назавжди вирішив долю України ще в 1922 р., об'єднавшись в СРСР, і нас він на таке не вповноважував, бо українському народові вихід не вигідний і не потрібний і т. д., відщепенці його.

Прокурор Старіков, нач. слідчого відділу Сергадеев і ст. слідчий Денісов заявляли Лук'яненку і Вірунові, що коли б навіть і дійшло до того, що більшість укр. народу виявила бажання вийти із складу Союзу РСР, то рад. уряд не зупинився б перед приміненням збройних сил для затримання України в складі Союзу РСР.

Крім того, на протязі усього попереднього слідства порушувалась ст. 22 КПК УРСР, яка забороняє домагатись показань від обвинуваченого слідчим органам шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів.

Так, Шевченко заявляв Лук'яненку, що він може вперитися, закон дає їм два місяці для ведення слідства, але якщо буде потрібно, то вони будуть тримати 5, 6, 8 місяців, а доб'ються того, що він і другі підпишуть те, що їм буде потрібно. Аналогічно заявляли нам слідчі Денісов, Клименко і другі.

До кожного з нас підсажували в камери своїх агентів. Так, з Лук'яненком сидів таємний агент розвідки Львівського КДБ, з Кандибою — агенти Хом'як Степан та Сокирко Микола, з Кіпишом — Олекс. Тарасович, а він же з Віруном вже проходив під прізвиськом Вахула. Усі вони представляли себе за укр. націоналістів і арештовані ніби по тих чи інших вигаданих справах. Увесь час вони спровоковували на різні антирадянські теми, розказували про різні страхоття, які можуть чинити органи КДБ щодо арештованих, що єдиний вихід, щоб уникнути різних тортур, то краще зізнатися у своїх злочинах і піти на розкаяння і др. провокаційні різні заходи.

Шляхом погроз, обіцянок нач. слідчого відділу Сергадеев, ст. слідчий Денісов добилися від Луцькова давати вигідні їм, а нашій справі на шкоду, покази, за що пообіцяли звільнити його ще до суду.

Так, Луцьків на протязі усього слідства заявляв, що ніби Лук'яненко схилив його готуватися до збройної боротьби проти рад. влади,

бо мирним шляхом неможливо буде добитися виходу України із складу СРСР, що ніби на зборах 6/ХІ—1960 р. Лук'яненко, Кандиба і Вірун заявляли про необхідність готуватися як можна скоріше до збройної боротьби, засилати своїх людей в армію, вербувати офіцерів і т. д.

Але Луцьківа обманули і разом з другими засудили як зрадника Батьківщини, після чого йому заявили, що так потрібно було, і він вийде через два роки, якщо буде продовжувати співпрацювати з ними в таборі. Однак, минуло вже 5 років, а Луцьків, як і другі, досі в таборі. З початку 1964 р. він почав писати скарги у різні судово-прокурорські і партійні органи з вимогами звільнення його з табору на волю, в яких викриває усіх тих осіб, які його завербували, та розказує, що давав відносно усіх нас неправдиві покази. Відповідним властям це не сподобалося і тому вони вирішили Луцьківа заховати в божевільнім домі, де він і перебуває уже другий рік у центральній лікарні Мордовських таборів — п/я 385—3. Про згадане яскраво свідчать дві копії його заяв, які при цьому додаю.

А тому напрошується питання, чи могли такі людиці — ярі великодержавні російські шовіністи і їх підголоски, русифіковані українці — об'єктивно підійти до розслідування справи тих людей, які попали у їх руки в основному тільки за те, що стали на шлях захисту своєї рідної мови, захисту своїх прав, своєї нації і її державності, від подібних у всьому їм типів? Безумовно — що ні. Вони підійшли до розслідування справи явно однобічно, з позицій насильства, фальсифікації, злоби і помсти відносно нас, поробивши з нас ярих ворогів народу у вигляді так званих зрадників Батьківщини.

Не кращим було відношення відносно нас і під час судового розгляду справи. Так, замість розгляду справи у приміщенні обласного суду або в клубі чи в іншому приміщенні, куди мали б широкий доступ громадяни, справа розглядалася у приміщенні ізолятора КДБ, де нас тримали під час ведення попереднього слідства. А це зроблено з метою проведення судового слідства (розгляду справи) в абсолютній ізоляції від громадськості і взагалі народу, незважаючи на те, що згідно ст. 91 Конст. УРСР і ст. 111 Конст. СРСР «Розгляд у всіх судах СРСР відкритий, оскільки законом не передбачені винятки». Але що для них Конституційний (основний) закон, коли для таких людиців кримінальний закон вищий від найвищого закону, де вони і знаходять «лазейкі». Так згідно ст. 20 КПК УРСР (гласність судового розгляду) говориться, що «Розгляд справ у всіх судах відкритий, за винятком випадків, коли це суперечить інтересам державної таємниці». А тому суд прийшов до висновку, що наша справа являє собою таке, що «суперечить інтересам охорони державної таємниці», і вирішив ще більш — абсолютно ізолювати від оточення, вирішивши слухати справу в ізоляторі та ще і при закритих дверях. І так, на протязі п'яти днів (16—20 травня) судовий розгляд справи проходив з участю тіль-

ки трьох суддів (а фактично одного, гол. облсуду Рудика, бо т. зв. народні засідателі — це тільки форма — для пропаганди), секретаря, прокурора, нас семи підсудних та цілого відділу охоронців (солдатів) з карабінами та ще й з відкритими багнетами. При таких обставинах, де нас ніхто не підтримував хоча би морально, не тільки у цій клітці за ґратами, а й зовні, бо майже ніхто, крім наших рідних, не знав, що ми попали у такі руки і що над нами чиниться розправа, не суд, а судилище, наші протести абсолютно не мали жодного значення, так як при таких обставинах з нами робили все те, що їм хотілося, а ми були безсильні протидіяти цьому.

Наші найближчі рідні усі ці дні розправи над нами зіходились біля цього страшного будинку десь за десятима дверима від нас, бо ближче їм не допускали.

Під час зачитання вироку також не допустили не тільки сторонніх осіб, а не пустили у цю кімнату з заготованими вікнами і наших найближчих рідних, хоч згідно згаданої вище статті 20 КПК УРСР «вироки судів у всіх випадках проголошуються публічно», а в науковому практичному коментарі «К основам уголовного судопроизводства Союза ССР и союзных республик», вид. 1960 р. в ст. 12 «Гласность судебного разбирательства», в п. 12, говориться: «Основы устанавливают, что приговор суда во всех случаях провозглашается публично... Общественность всегда должна знать итог рассмотрения любого дела, иметь возможность составить мнение о правильности принятого решения независимо от того, в каком порядке — открытом или закрытом — проводилось судебное разбирательство». Таким чином мається явне порушення гласности судового розгляду, згідно п. 9 ст. 370 КПК УРСР такі вироки являються незаконними і підлягають відміні. А чи відмінюють його? Незважаючи на багаточисленні наші скарги і скарги наших рідних, явно незаконний вирок у ж е ш о с т и й р і к тяжіє над нами усіма, і незважаючи на те, що живемо у самій демократичній із усіх демократичних держав нашої планети, у якій законність сама стабільна і сама справедлива із усіх існуючих законностей, незаконному вироку створені всі умови для «свободной и вольготной жизни на Руси».

Із згаданого видно, який дух панував як під час попереднього, так і під час судового слідства, а тому про будь-яку об'єктивність при розгляді справи не могло бути й мови. Люди, які мали відношення до нашої справи, являються усі як один якими великодерж. рос. шовіністами і т. д.

Не погоджуючись з наслідком — вироком щодо нас, кожний із нас склав скарги у Верховний суд для розгляду справи в касаційному порядку, на що нам нач. слідчого відділу КДБ Сергадеев і старший слідчий Денісов заявили, що нам скарги нічого не допоможуть, бо вирок повністю узгоджений з партійними органами і тому його ніхто не буде змінювати. Але ми скарги подали.

У Верховному суді наша справа була назначена для розгляду на 27/VI-61 р. І як нам стало відомо із цілком достовірних джерел, що в процесі підготовки справи до розгляду у суддів склалася думка, що вирок відносно нас являється явно незаконним по причині неправильної кваліфікації наших дій, а тому його слід замінити, перекваліфікувавши наші діяння із ст. 56, ч. 1 КК УРСР на ст. 62 ч. 1 КК УРСР, тобто відкинути звинувачення у зраді Батьківщини, а наші дії кваліфікувати як антирад. агітацію і пропаганду. І то тільки відносно Лук'яненка, Кандиби і Віруна, а остальных мали з-під варті взагалі звільнити.

Але сталося не так; у цей період органи Львівського КДБ викрили ще одну підпільну українську організацію під назвою «Український Національний Комітет» (УНК) — всього двадцять чоловік. А тому тим більше органи Львів. КДБ були зацікавлені, щоб вирок щодо нас був залишений без змін, бо це ж їх «праця», їх «заслуга», їх авторитет, і тому вони ревниво сліdkували за ходом підготовки справи до перегляду. А коли почули, що судді мають намір змінити вирок, то нач. Львів. КДБ полковник Шевченко з'явився у ЦК КП України з протестом, бо, як він заявив, антирад. організації зростають, а послаблення каральної політики негативно відіб'ється на ведення слідства по їх новій справі і взагалі активізує антирад. діяльність інших підпільних організацій.

І як видно, то таке втручання зробило різкий поворот у відношенні до нашої справи. Справу для розгляду було перенесено із 27/VI на 26/VII-61 р., тобто на місяць пізніше. А 26 липня Верховний суд УРСР частково змінив щодо нас вирок Львівського суду.

Відносно Лук'яненка смертна кара — розстріл — було замінено на 15 р. позбавлення волі, а щодо Кіпища і Боровницького, то змінено кваліфікацію, а саме зраду Батьківщини (ст. 56, ч. 1 КК УРСР) замінено на антирад. агітацію і пропаганду (ст. 62, ч. 1 КК УРСР) і по ст. 187, ч. 1 КК УРСР за недонесення органам влади того, що вони знали про організацію, і знизили обом міру покарання із 10 років на 7 років кожному, а відносно нас остальных вирок залишено без будь-яких малійших змін.

Подаю виписку із Ухвали Верх. Суду.

«Справа №36к61. Таємно (як бачимо, то кругом таємно, а від кого скриватися? Адже політику партії і уряду підтримує в усіх відносинах весь радянський народ! — І. К.). Вирок ухвалено за головуванням тов. Рудика. Доповідач Загороднюк.

У Х В А Л А

Ім'ям Української Радянської Соціалістичної Республіки.

1961 року липня 26 дня Судова колегія в кримінальних справах Верховного Суду Української РСР в складі:

Головуючого т. Загороднюка В. М.
Членів суду т.т. Леднікової О. В., і Євдокімової В. С.
За участю пом. прокурора УРСР т. Погорілого В. П.
та адвокатів т.т. Коваля Я. Т. і Бардякова В. А.

розглянула у закритому судовому засіданні справу... Судова колегія

ВСТАНОВИЛА:

...Кандиба, як інші учасники створеної націоналістичної організації УРСС, не тільки вели розмови на антирадянські теми. Вони, в тому числі Кандиба, як один із самих активних учасників УРСС підбирали з нестійких людей і бувших членів ОУН осіб для вербовки в УРСС. Кандиба, зокрема, зтягнув у цю ворожу організацію засудженого Боровницького і Козика, давши їм для ознайомлення програму.

В судовому засіданні Кандиба визнав, що був націоналістично настроєний, членом УРСС став тому, що зійшовся з думкою засудженого Лук'яненка і погодився з програмою. Визнав Кандиба і те, що говорив Боровницькому про необхідність на його думку відокремлення Української РСР від Союзу РСР і створення «Самостійної України».

Цю ж ворожу ідею Кандиба підтримував при обговоренні програми УРСС на зборищі, яке відбулося у нього на квартирі.

Такі дії Кандиби, як і дії засуджених Лук'яненка, Віруна, Луцьківа, Лібовича Львівський обласний суд за ст.ст. 56, ч. 1, 64 КК УРСР кваліфікував вірно.

При обранні міри покарання засудженим Кандиби, Віруну, Луцьківу, Лібовичу суд виходив з небезпечності вчинених ними дій, ступінь вини кожного з них та особи засудженого.

Судова колегія вважає, що засуджені Кандиба, Вірун, Луцьків, Лібович на шлях вчинення державного злочину стали свідомо і проводили небезпечну ворожу діяльність. Виходячи з таких обставин, Судова колегія не вбачає підстав для пом'якшення обраного покарання цим засудженим» (стор. 6 ухвали).

І далі

« У Х В А Л И Л А

... Касаційні скарги засуджених Кандиби І. О., Віруна С. М., Луцьківа В. С., Лібовича О. С. і його адвоката залишити без задоволення, а вирок Львівського обласного суду від 20 травня 1961 року відносно них і в решті відносно Лук'яненка, Кіпиша та Боровницького без змін.

Голова суду: підпис; члени суду: підписи.

Згідно: член Верховного суду УРСР підпис:

(Загороднюк).

Як видно з цього, то і у самому Верховному суді ці ж Леднікові та Євдокімові, Загороднюки і Погорілові майже абсолютно нічим не відрізняються у підході до нашої справи від таких людей, як Старіков, Сергадєєв, Денісов, Рудик, Нетименко і др. Вони не тільки проштампували зфальсифіковану нашу діяльність слідчими органами та судом Львова та ще й самі вдалися до фальсифікації у своїй ухвалі. Як Кандиба міг втягнути в організацію Боровницького, коли вони у цій же ухвалі визнали, що Боровницький не належав до організації; а щодо Козика, то він взагалі не має жодного відношення до нашої справи і не проходив навіть свідком, не говорячи про участь в організації. Був націоналістично настроений, але тільки проти великодержавних російських шовіністів — тих чиновників, у яких повнота влади знаходиться в їх руках і поводять себе на Україні, як повні господарі, як окупанти і чиняють усе те, що вигідно їм, а що йде на шкоду української нації і її державності.

Не відповідає дійсності і те, що ми ніби підбирали в організацію бувших членів ОУН, такого не було, і це є видумка. Але це не значить, що вони погані люди, навпаки — вони дійсні патріоти України; про це ми переконались, знаходячись з ними в одному концтаборі. А в чому ж таки полягає наша діяльність, як зрада Батьківщини? Невже думка про необхідність виходу України з СРСР? А для кого й для чого тоді ст.ст. 14 і 17 Конституції? Верховний суд не тільки проштампував вирок облсуду, а й надав йому т. зв. законної, а по суті незаконної сили!

Подібних справ до нашої було багато. Так, наприклад, Станіславська (Ів.-Франківська) справа. У грудні 1958 року було арештовано ряд молодих робітників і студентів, які створили організацію під назвою «Об'єднана партія визволення України» (ОПВУ), мета якої була національне визволення і створення самостійної незалежної України. Зокрема, арештовані із цієї організації і засуджені Станіславським (нині Івано-Франківським) облсудом при закритих дверях 4-10 березня 1959 року такі особи:

1) Гарматюк Богдан, 1939 р. народж., із сер. спец. освітою — технік будівельник, 2) Ткачук Ярема Степанович, 1933 р. народж., із сер. освітою — токар, 3) Тимків Богдан Іванович, 1935 р. народж., студент другого курсу Львів. лісотехн. інституту, 4) Площак Мирон, 1932 р. народж., робітник, 5) Струтинський Іван Вас., 1937 р. народж., з середньою освітою, деригент при заводському хорі худ. самод. — відносно цих осіб прокурор вимагав засудити до смертної кари, але судом засуджений кожен до 10 років позб. волі, 6) Юрчик Микола, 1933 р. народж., робітник і 7) Коневич Іван, 1930 р., робітник — обидва засуджені на 7 років позб. волі — усі засуджені по ст.ст. 54^{1-а}, 54¹¹ КК УРСР (старого) — як зрадники Батьківщини, що відповідає новому кодексу ст. 56 ч. 1 КК УРСР; а також 8) засуджений по цій

справі Площак Василь на 2 роки позб. волі за недонесення орг. КДБ на свого рідного брата Мирона про його участь в згаданій організації. На сьогодні троє останніх уже звільнені по закінч. терміну кари, а перші п'ятеро ще відбувають ув'язнення тут же, у Мордовських концтаборах.

16-23 грудня 1961 року відбулося аналогічне судилище у Львові над двадцятьма особами за створення організації «Український національний Комітет» (УНК), метою якого було також домагання про вихід Української РСР із складу Союзу РСР. Це в основному були робітники львівських заводів, а саме:

1) Коваль Іван Теодорович, 2) Грицина Богдан — обидва засуджені до смертної кари і їх розстріляно, обидва ще цілком молоді хлопці, робітники, 3) Гнот Володимир, слюсар політехнічного інституту і Гуриній Роман, 1939 р., народж., працював на з-ді п/я 47 — обидва були засуджені до смертної кари, але вирок замінено до 15 років позб. волі кожному, 5) брати Зелимаш Григ. і Олексій — колгоспники, засуд до 15 і 12 років, 6) Мелих — філолог, закінчив Львівський держ. університет — засуджений до 15 років, 8) Кіндрат Василь — молодий хлопець, засудж. до 13 років, після чого збожеволів, 9) Кирило — зас. до 12 років, 10) Машталер Микола — до 10 років, 11) Сорока Степан — до 15 років, 12) Покора — до 12 р., 13) Іовчик — 15 р., 14) Каспришин — до 5 р. (уже звільнився), 15) Минько — 10 років, 16) Тегивець — до 12 років, 17) Мельничук Микола — до 10 років, 18) Хом'якевич — до 12 років, і ще двох — всього 20 (двадцять) чол.

До усіх них як під час попереднього слідства, так і під час судового розгляду був повністю такий же підхід, як і до нас, бо з нами мали справу ці ж самі люди, що й з ними, а вирок Львів. суду щодо них (за винятком Гнота і Гурного) повністю проштамповано і узаконено, а точніше, — незаконний вирок узаконено. Цілком подібне явище і щодо групи по Станіславській справі.

Подібних, але менших справ багато, а одиноких по справі сотні із різних областей України.

Хрущов в доповіді «Про контрольні цифри розвитку народного господарства на 1959—65 роки» на 21 з'їзді КПРС сказав:

«В Радянському Союзі зараз немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини. Це, безумовно, велике досягнення. Воно говорить про небувалу єдність політичних переконань всього нашого народу, про його спаяність навколо Комуністичної партії і Радянської влади» («Правда» за 28/І—59 р.).

Так, це правда, бо і в нашому кодексі — з 1961 р. не знайдеш і слова «політичні злочинці», але зате на місці колишнього кримінального кодексу, який діяв по грудень 1958 р., замість розділу «Контрреволюційні злочини» у новому кодексі появилася розділ «Особливо небезпечні державні злочини». Але хоч

і змінено назву, суть їх залишається попередня. І хоч у цих в'язнів, яких безконечно групами направляють у табір з усіх республік СРСР, в тому числі з Москви, з Ленінграду, а найбільше з України, у вироках записано, що вони являються особливо небезпечними державними злочинцями, кожний з них вважає себе тільки політичним в'язнем. І вважаю, що від зміни назви не кращою стала єдність політичних переконань, від цього не зміцніла спаяність їх навколо Компартії і Радянської влади.

Царський уряд таку велику людину, як М. Чернишевського, теж засудив як державного злочинця, але від цього в очах прогресивної громадськості він не переставав бути політичним діячем і політичним в'язнем. Але хіба можна рівняти такого великого політичного діяча, яким був Чернишевський, до нас, простих смертних. Він в очах царської влади був всього навсього державним злочинцем і засуджений всього навсього на 7 років каторги, зате ми в очах радянської влади не тільки державні злочинці, а й небезпечні державні злочинці і не тільки небезпечні, а й особливо небезпечні державні злочинці, і нас карають не на 7 років каторги, а на десять-п'ятнадцять років каторги (до 1959 р. — на 25 років), і навіть часто-густо до смертної кари — розстрілу; таким чином ми на два поверхи вище стоїмо Чернишевського і у два-три рази несемо тяжчі кари. А таке «щастя» нам дістається тільки завдяки Радянській гуманності, як «вищому типу гуманності».

Але чомусь у цьому питанні не достає логіки. Так, особи, які засуджені в сорокових, п'ятдесятих роках як політичні злочинці, з 1959 року стали називатися особливо небезпечними злочинцями, — раптово перестали бути політичними злочинцями, а таких є ще багато. Крім того, згідно нового законодавства передбачено найвищу міру покарання до 10 років, а як виняток до 15 років чи смертна кара. В радянському праві є таке правило, що закон має зворотно силу, коли він пом'якшує кару. Але на ділі воно не так. Новий закон вступив в силу в грудні 1958 року, а над багатьма людьми тяжіє вирок і по сьогоднішній день — 25 років.

Так, наприклад, відомий український адвокат доктор Володимир Горбовий, 1899 р. народження, гр-н Чехословацької республіки, засуджений без слідства за так званим ОСО (особое совещание — трійка) до 25 років тільки за те, що в 1935 р. захищав на Варшавському процесі Степана Бандеру, який звинувачувався у вбивстві міністра внутрішніх справ Польщі, і сидить з 25 роками по сьогодні уже більш 20 років.

2) Зарицька (Сорока) Катерина Миронівна, 1914 р. народження, у 1947 р. засуджена на 25 р. тюрми за організацію Червоного Хреста для УПА і ось уже на протязі більше 18 років сидить у Володимирській тюрмі, а її чоловік Сорока Михайло, 1919 р. народження, сидить

у радянських тюрмах і таборах з 1940 року майже безвихідно по сьогоднішній день, тільки у 1948 р. був звільнений після восьмилітнього відбуття, але через 8 місяців висланий на заслання. В 1952 р. арештований знов і в 1953 р. засуджений до розстрілу з пізнішою заміною на 25 років позбавлення волі тільки за те, що протестував проти сваволі в таборах, про яку частково описали Солженіцин, Галицький, Горбатов, Дьяков, Алдан-Семйонов і др. В 1957 р. його реабілітовано за перший т. зв. злочин, який полягає в тому, що ніби хотів в 1940 р. організувати повст. проти рад. влади, але цих вісім років не зараховують у новий термін покарання — виходить просидів їх даром. Їх син Богдан родився у Львівській тюрмі у 1940 р., де сиділа мати, ріс і виховувався без батьків.

Разом з Зарницькою Катериною сидять в одній камері ще такі жінки, як Дідик Галина, 1912 р. народження, арештована у 1950 р. і засуджена на 25 р. тюрми за співучасть в організації Червоного Хреста для УПА, а також Гусяк Дарія, 1924 р. народження, арештована теж у 1950 р. і засуджена на 25 р. тюрми за участь в ОУН (кур'єр при проводі) і багато-багато других мужчин і жінок різних націй сидять безвихідно по 15—20 і більше років і це тільки тому, що радянська влада така гуманна, і ця гуманність заключається в тому, що радянський закон має зворотню силу в тому випадку, коли він пом'якшує кару. А на ділі, навпаки. І особливо це видно по згаданих жінках, які безвихідно томляться в тюремній камері уже більше, як по 16—18 років.

Крім вище згаданого, Хрущов кілька років пізніше, здається, у 1962 чи 1963 рр. заявляв ще і таке, що у 1965 р. він сфотографується з останнім злочинцем. Правда, кажуть тепер, що Хрущов пустомеля, але він же був і вірним лєнінцем. В'язнів не тільки не стало, а їх чим далі, то збільшується.

Царський уряд політичних в'язнів відправляв для відбуття кари у далекі східні райони імперії — Сибір, Далекий Схід, Північ; так поступає і радянський уряд. Але за царизму національні меншості терпіли національний гніт і не мали своєї національної незалежності, а тепер, при радянській владі, кожна нація в тому числі й українська, має свою державну незалежність, так чому ж у такому разі ми навіть позбавлені права відбувати кару на своїй рідній землі, і щоб нас «перевиховували» українці, а не чужинці за тисячі кілометрів від рідної землі та від наших рідних. З рідними дозволяється одне побачення у рік, особисте дають на час до трьох діб, а фактично на три ночі, а то і дві і навіть одну ніч, бо днем виганяють на роботу, а вечір і ніч залишаються на побачення. Скільки дати ночей, то залежить від нач. табору і вважається, що повезло тому, кому дали побачення на три ночі, дуже часто дають дві, а то й одну ніч. Так, мені у 1965 р. у грудні дали побачення з батьком тільки на одну ніч з 6—7 грудня і не дозволили ні одного грама передачі з продуктів і взагалі нічого. Так дуже часто буває, а цим нещасним родичам приходитьс'я їхати

і мучитись за тисячі кілометрів, щоб побачитись зі своїми дорогими їм дітьми та допомогти їм матеріально, але продукти їм приходиться везти назад. І так вони нещасні, горем прибиті, змучені вертаються додому за тисячі кілометрів.

За новим режимом з 1952 р. нам взагалі нікому не належитья ні продовольчих пачок, ні передачі, і тільки після відбуття половини строку можуть дозволити на отримання 3 пачки в рік по 5 кг. Як виняток тільки тим в'язням, які повністю розкаялися у своїх т. зв. злочинах і стали повністю на «путь исправления».

І так, ми позбавлені матеріальної допомоги від рідних, чого навіть не робив і царський режим, бо тоді в'язні мали право одержувати матеріальну допомогу без обмежень, зате гуманна Радянська влада цього позбавляє.

Видають пачки продовольчі вагою до 10 кг тільки тим в'язням, яким присилають з-за кордону рідні чи знайомі, або і цілком чужі. Їх адресують не на адресу місця перебування в'язня, а на таку адресу: Москва, п/я 5110/1 ЖХ (далі прізвище в'язня), а Москва пересилає туди. Такої пачки не повертають, а віддають, щоб не викрити себе перед світом. Їх отримують німці, литовці і деякі другі, а з наших ніхто не отримує. Слід зауважити, що їх можна отримувати з-за кордону навіть по кілька пачок в місяць. Як бачимо — кругом політика.

Переважна більшість в'язнів перебуває на напівголодному пайку. Нам дають харчів, які ніби становлять 2300—2400 кал., але добре, якщо там є 1500 кал., бо продукти самої низької якості, особливо весною і літом до нового врожаю. Оселедці гнилі і смердючі, у сушеній картоплі, макаронах, крупі, м'ясі кишать черви. Ось денна норма: хліб — 700 г. (чорний і завжди кислий), крупа — 110 г., мука пш. 2-го гат. — 20 г., макарони — 10 г., м'ясо — 50 г., риба — 85 г., олія — 15 г., комбіжир — 0,4 г., картопля — 400 г., овочі — 250 г. Це все рівняється 2300—2400 кал.

Тюремний пайок: 1937 кал., а так званий строгий 1324 кал., а саме: хліб — 450 г., мука пш. 10 г., крупа — 50 г., риба — 60 г., олія — 6 г., картопля — 250 г. і овочі 200 г. На цьому пайку тримають тих, хто відмовляється від роботи.

Нас заставляють виконувати норми на 100 відсотків, і на таких роботах, які ми виконуємо, витрачається 3500—4000 кал. (ж. «Здоровье», № 9 за 1966 р., стор. 26—27). Ось і живи.

Від такого існування дуже багато хворих на сухоти, на серцеві хвороби і др. Медична допомога дуже погана, ліків необхідних мало або і цілком не буває, а щоб отримати їх від рідних в бандеролі — не дозволяється, бо їх відправляють назад, як це зробили відносно моєї, 27 вересня цього року, або ліки знищують на місці. Зате кругом висять лозунги, напр.:

- 1) Производственники, добивайтесь повышения производительности труда!
- 2) Пр-ки, работайте производительно каждый час, каждую минуту!
- 3) Пр-ки, дорожите каждой минутой свободного времени!
- 4) Пр-ки, не допускайте преждевременного ухода с работы!
- 5) Пр-ки, Ваша задача выпускать продукцию только высшего качества.
- 6) Пр-ки, не допускайте потерь рабочего времени. Работайте производительно все 480 минут рабочей смены! і десятки їм подібних.

Робочий день — 8 годин щодня, немає скорочених роб. днів перед вихідними і святами.

Свій одяг заборонено носити, лише всі носять єдину форму із тканин бавовняно-паперових.

Не маємо права передплачувати таких журналів, як «Кур'єр Юнеско», «Америка», «Англія» і др. Заборонено передплата газет і журналів з країн народних демократій. Таким чином, ми майже ізольовані від світу, позбавлені майже усіх прав; але зате маємо право на рабську працю і на напівголодне існування у повній неволі, у повній ізоляції від цивільного світу.

Нашою Батьківщиною являється Україна і якщо ми її зрадили, то чому нас не тримають на Україні і не виховує та перевиховує український нарід? А може тому, що Радянська Україна — це не Україна; а права, які надані гр-нам Радянської України згідно її Конституції не являються реальними правами і ними немає можливості практично користуватись, а якщо хтось посміє використати таке право, наприклад, як право виходу Української РСР із складу Союзу РСР, то такий намір здійснення його боком вилазить, бо до цих осіб зразу чіпляють ярлик зрадника Батьківщини на довгі-довгі роки.

А може ми все-таки не являємося зрадниками Батьківщини?

Як відомо, в таких містах України, як Київ, Львів, Луцьк, Івано-Франківськ у вересні минулого року були проведені арешти багатьох інтелігентів за ніби антирадянську діяльність, а у цьому році — у березні і квітні відбулися над ними процеси, внаслідок чого їх засуджено по ст. 62 ч. 1 КК УРСР на терміни від одного до шести років, кваліфікувавши їх злочини як антирадянську пропаганду і агітацію. Ці особи знаходяться разом з нами.

У травні цього року до нас, у табір, приїжджали представники органів КДБ із західних областей України і викликали на бесіди в'язнів-українців. В одній із таких бесід представник Івано-Франківського КДБ, Козаков, 8 травня заявив в'язневі Площаку Мирону, який засуджений по Станіславській груповій справі (8 чоловік) у 1959 р. до 10 років, як зрадник Батьківщини, що коли б тепер їх судили, то не були б засуджені, як зрадники Батьківщини, а як за антирадянську

агітацію і пропаганду і їх би засудили не більше, як на 3—5 років. Точно так же заявляв мені представник КДБ Української РСР капітан Гаращенко 16 травня, тобто, що нас тепер не судили б як зрадників батьківщини, а як за антирадянську агітацію і пропаганду на терміни не більше п'яти років. А на моє запитання, чому ж не переглянуть нашої справи і подібних других, то він відповів, що ніхто на себе такої місії не візьме, бо нас було засуджено в період керівництва Хрущова. Але якщо Хрущов виправляв деякі неподобства, натворені Сталіним, то чому теперішні керівники не можуть виправити тих чи інших неподобств, у тому числі справ політичних в'язнів, які натворено за період перебування при владі Хрущова? Подібне заявляли згадані представники КДБ і другим в'язням. Але нам від цього не легше.

У 1964 р. приїжджав сюди представник від Львівського КДБ Марусенко, який вихвалявся, що тут знаходиться багато його хресників, тобто в'язнів, яких він ловив і арештував, як в'язня Скіру Богдана і других. Він же приїжджав сюди в перших числах квітня цього року. В числі інших в'язнів він викликав і мене. У нашій розмові він заявив мені, що на наші неодноразові скарги ЦК КП України зажадав, щоб представник Львівського КДБ доклав нашу справу в ЦК, щоб вирішити, правильно чи неправильно ми засуджені.

Доповідати в ЦК нашу справу їздив він, Марусенко. Він сказав мені, що по тих офіційних даних, які маютьесь в справі, то в дійсності не було підстав судити нас як зрадників Батьківщини. Такої думки він і другі представники КДБ, прокуратури, суду, а також представники ЦК України. Але тут же він мені заявив, що коли він виклав у ЦК усі неофіційні дані, як програвання магнітофонної плівки (на якій були записані наші розмови на нараді 6/XI—60 р., як встановлено, то вже тоді, на зборах 6/XI та й раніше до них Ващук був агентом КДБ і мав з собою у портфелі магнітофон), в квартирах наших і камерах та інші агентурні неофіційні дані, але яких вони не можуть офіційно долучити до справи, бо таке не дозволено законом, то він цим самим переконав працівників ЦК КП України в тому, що ми правильно засуджені в якості зрадників Батьківщини. Ось так вирішилась наша доля і доля багатьох подібних нам.

Можливо, що цей же людолов 20-го віку і залазив таємно у мою квартиру 30 грудня 1960 р., але цей таємний агент погорів, бо зайшовши в квартиру, там побачив мою племінницю, яка приїхала до мене в гості, і якої він не сподівався там застати, а тому змушений був негайно тікати із четвертого поверху і так біг аж до провулку, де і скрився. Ось таким методом і діють подібні молодчики навколо усіх підозрілих їм осіб, а підозрілих для них мається дуже багато, які заповнюють чорні списки. Таким же чином фабрикуютьсь справи за справою.

Тут дуже коротенько сказано лише про деякі питання і моменти з них. Для того, щоб висвітлити усю нашу справу по сьогоднішній день, то потрібно на це списати тисячі сторінок.

Поскільки слідчі органи КДБ, прокурорські й судові робітники весь час покликають, що усі питання щодо нашої справи узгоджені з партійними органами, то по нашій справі ми в дальнішому будемо звертатися тільки у ЦК КП України з вимогою перегляду нашої справи і перевезення нас із чужини на свою Батьківщину — Україну.

Якщо в найближчий час наша справа не буде переглянута, і не буде знято з нас тавро зрадників Батьківщини, та не будемо повернуті на Україну, то ми змушені будемо звертатися в дальнішому за допомогою нам у згаданих питаннях до прогресивної громадськості України та прогресивної громадськості усїєї нашої планети.

Підпис: І. О. Кандиба

Пояснення скорочень

- п/в — поштове відділення;
- п/я — поштовий ящик (поштова скринька);
- гр-на, гр-н — громадянина, громадянин;
- чл. КПРС — член Комуністичної партії Радянського Союзу;
- ст. 56, ч. 1, КК УРСР — стаття 56, абзац 1, Кримінального кодексу Української РСР;
- зам. прокурора — замісник (заступник) прокурора;
- Львівський КДБ — обласне управління Комітету державної безпеки (КГБ) при раді міністрів УРСР по Львівській області;
- ст. слідчий — старший слідчий (прокуратури або КГБ);
- ст. 19 КПК УРСР — стаття 19 Кримінально-процесуального кодексу Української РСР;
- гол. облсуду — голова обласного суду;
- хор худ. самод. — хор художньої самодіяльності (аматорський хор);
- на з-ді п/я 47 — на заводі з поштовою скринькою ч. 47;
- повст. проти рад. влади — повстання проти радянської влади;
- пр-ки — виробничники (виробничники).

**«ВІСТІ З ПРОЛОГУ»: ЗАМІСТЬ АМНЕСТІЇ
— ЩЕ СУВОРШИЙ РЕЖИМ ДЛЯ В'ЯЗНІВ**

Всупереч заповідженням В. Коротича, секретаря СПУ, й І. Драча та Д. Павличка, членів делегації УРСР на ХХІ сесію генеральної асамблеї ОН, про те, що амністія в 50-річчя жовтневої революції принесе звільнення з концентраційного табору деяким ув'язненим у Мордовії, нічого подібного не сталося. Щобільше декотрі з в'язнів були переведені тим часом на строгіший режим у т. зв. БУР, тобто карцер. Одним з таких в'язнів — якраз Михайло Масютко.

Він народився 18 листопада 1918 року в Херсонській області. Учитель малювання, креслення й української мови в технікумі. Жонатий.

М. Масютко закінчив робфак при Херсонському педінституті. Вчився також на мовно-літературному факультеті Запорізького педінституту, якого, однак, не закінчив через матеріальну скруту. Був учителем української мови та літератури у Володар-Волинському районі, Житомирської області. 1937 року заарештований на донос за контрреволюційну пропаганду і засуджений на 5 років. Кару відбув на Колимі, де тільки випадок врятував його від смерти. 1940 року, по смерті батька, мати добилася перегляду справи, й Масютка звільнили й реабілітували. Він залишився в Хабаровському краї, де викладав німецьку мову. З 1942 по 1945 рік Масютко служив у радянській армії і закінчив війну під Берліном; був нагороджений медаллю. По війні працював учителем у Криму; 1946 року був призначений на посаду завуча залізничної школи в Дрогобичі. 1948 року поступив на редакційно-видавничий факультет Львівського поліграфічного інституту. 1956 року захистив диплом у Московському поліграфічному інституті й опісля учителював на Київщині. 1957 року переїхав до старенької матері у Феодосію в Криму, де викладав малювання, креслення та українську мову в школі і технікумі, а потім перейшов на пенсію. Займався літературною роботою, писав статті, повісті, оповідання і, як художник-поліграфіст, оформлював книжки. Друкувався в «Дніпрі», «Літературній Україні» та обласній пресі.

Заарештований 4 вересня 1965 року у Феодосії. Засуджений 25 березня 1966 року на закритому засіданні Львівського обласного суду на 6 років таборів суворого режиму, на обвинувачення «в антирадянській націоналістичній пропаганді й агітації».

При обшуках у його хаті, органи КГБ забрали всі його літературні праці: поезії, оповідання, щоденник.

Відбуває кару в Мордовських таборах, де працює вантажником, хоч мав у таборі складну операцію в ділянці серця. У грудні 1966 Масютка посаджено на 6 місяців у табірну тюрму, нібито за виготовлення і поширення в таборі антирадянських документів.

У Львівській тюрмі, під час слідства, Масютко написав прокурові УРСР лист, який друкуємо.

ПРОКУРОРОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІЯЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ.

Копія: Начальникові УКДБ*) по Львівській області.

від гр. Масютка М. С., що проживає в м. Феодосії, вул. Степова 20, а тепер перебуває під арештом у м. Львові на вулиці Миру 1, у слідчому ізоляторі УКДБ.

Пояснення

За розпорядженням Львівської прокуратури 4 вересня 1965 року у мене на квартирі в м. Феодосії, де я постійно проживаю, було проведено трус працівниками Кримського УКДБ. У мене відібрано ряд статей, надрукованих на друкарській машинці, які в акті трусу були позначені як «антирадянські націоналістичні матеріали», а також віддруковані на машинці і написані від руки мої власні художні твори, літературно-критичні та мистецтвознавчі статті, було відібрано також записки маловідомих поетичних творів різних дореволюційних і післяреволюційних авторів, записки деяких народних пісень, книжки, видані не за радянської влади, друкарську машинку.

Серед відібраних у мене так званих «антирадянських націоналістичних матеріалів» були такі статті: «Ночь смерти Сталина», «З приводу процесу над Погужальським», «Клясова та національна боротьба на сучасному етапі розвитку людства», «Відповідь матері В. Симоненка — Щербань Г. Ф.», І. Дзюба «Виступ на вечорі, присвяченому 30-літтю з дня народження В. Симоненка», М. Масютко «Література і псевдолітература на Україні», Р. Рахманний «До письменниці Ірини Вільде та її земляків, які не бояться правди», «Українська освіта в російському шовіністичному зашморзі», «Промова Двайта Айзенгауера на відкритті пам'ятника Т. Шевченкові у Вашингтоні», «Відповідь дітям культури УРСР від діячів української культури Канади та США», «Сучасний імперіалізм», М. Гришко «Останній твір Миколи Хвильового», «З документів найновішої історії України, спалених у Києві», А. Малишко «Виступ на похороні В. Сосюри».

Після проведення трусу мене затримано працівниками Кримського

*) УКДБ – Комітет державної безпеки при раді міністрів УРСР.

УКДБ, а пізніше за розпорядженням Львівської прокуратури відправлено до Львова, де я перебуваю під арештом з 7 вересня.

Ще на першому допиті у Феодосії я пояснив слідчим органам, що відібрана в мене література і мене затримано безпідставно: вся відібрана література не підходить під категорію антирадянської літератури, за яку згідно із статтею 62 Кримінального кодексу УРСР можна притягати до судової відповідальності. У статті 62 Кримінального кодексу УРСР говориться ясно, що до судової відповідальності притягається той, хто проводить у різних видах агітацію, спрямовану на повалення, послаблення чи компромітацію радянської влади, або зберігає з метою агітації літературу з подібним змістом. Тим часом в усій відібраній у мене т. зв. «антирадянській літературі» навіть не згадуються слова «радянська влада» в негативному змісті. Навпаки, в статті Рахманного «До письменниці І. Вільде» мова йде про боротьбу за зміцнення і посилення влади існуючого радянського уряду на Україні; в моїй статті «Література і псевдолітература на Україні» стверджується, що встановлення радянської влади на Україні, до появи беззаконня періоду культу особи Сталіна, привело до розквіту багатогранних і самобутніх талантів у літературі, образотворчому мистецтві та кіноматографії.

Як слідчим органам Кримського УКДБ, так і Львівського УКДБ я пояснював, що ст. 62 Кримінального кодексу УРСР дає право на притягнення до судової відповідальності за агітацію цілком певної спрямованості, а не за всяку висловлену думку, яка не сподобалася окремим офіційним особам чи окремим установам. Я розумію ст. 62 і думаю, що її інакше розуміти не можна, як статтю, яка не передбачає притягнення до судової відповідальності за ідеологічні виступи, хоч би навіть ці виступи були оцінені з точки зору марксистсько-ленінської, комуністичної ідеології ідейно невитриманими чи ідейно порочними, чи, навіть, ідейно ворожими. Що це саме так, свідчать факти нашого суспільного життя після культівського періоду: кримінальний кодекс не притягає до судової відповідальності церковників, які розповсюджують ідеологію, цілком протилежну комуністичній ідеології. Кримінальний кодекс не притягнув до судової відповідальності антипартійну групу Молотова, Маленкова, Кагановича, хоч вони відверто виступили проти офіційного курсу партії. Кримінальний кодекс не притягає до судової відповідальності видавців за видання творів явно антикомуністичного змісту (наприклад, «Бесы» Ф. Достоєвського, «Коммунистические партизанские действия» Діксона і Гельбрунна).

Я пояснював слідчим органам, що отождоження ідейно не відповідних комуністичній ідеології виступів з виступами антирадянськими веде до відновлення свавілля і беззаконня, які мали місце в часи культу особи Сталіна, і що засуджено з високих трибун ХХ і ХХІІ з'їздів КПРС. Проте слідчі органи цього зрозуміли не хочуть і продовжують вимагати від мене визнання в «антирадянській діяльності».

Як мені стало відомо пізніше, за збереження чи розповсюдження таких самих матеріалів, які було відібрано у мене під час турсу, заарештовано великі групи людей в Києві, Львові та багатьох інших містах України. У зв'язку з цим слідчі органи ставлять питання так: ми вас притягнемо до відповідальності за нелегальне розповсюдження літератури, хоч би вона і не була визнана антирадянською. Але ж кримінальний кодекс не передбачає притягнення до судової відповідальності за розповсюдження будь-якої літератури, нехай навіть ідейно не відповідної. Повинна бути саме антирадянська література, література з закликом до боротьби проти радянської влади, з наклепами на радянську владу, з закликами до саботування міроприємств радянської влади. Цього всього якраз немає в тій літературі, на основі якої мені й багато іншим слідчі органи будують обвинувачення.

Цілком ясно, чому кримінальний кодекс не притягає до судової відповідальності за ідейно не бажані чи ідейно не відповідні з точки зору комуністичної ідеології виступи: для цього є інші атрибути на озброєння комуністичної партії, а не суд — преса, радіо, телебачення, кіноматографія, університети марксизму-ленінізму, товариства по розповсюдженню політичних і наукових знань, катедри марксизму-ленінізму при вузах, ідейне виховання в школах і технікумах і т. ін. Проти ідеології борються ідеологією, а не тюрмою. І коли тюрма приходить на послуги пануючій ідеології, то, як свідчать факти з історичної практики, така послуга обертається у найгіршу шкоду. Практика часів культу особи Сталіна показала, що прикривання суспільних вад репресіями приводить до зародження антагонізму між урядом і широкими масами, бо за кожним безпідставно засудженим стоять не тільки десятки його родичів та знайомих, але і суспільна думка цілого народу. Проти ідеологічних виступів не можна боротися тюрмою ще й тому, що вони часто-густо викривають суттєві вади в нашому суспільному житті і державному керівництві, що треба враховувати, а не прикривати ці вади актами репресій.

Проте виникає питання: де межа між ідейно не відповідним виступом і антирадянським виступом? Кожному юристові повинно бути ясно, що коли виступ спрямований проти державного правління, якщо він закликає до боротьби проти цього правління, в даному разі проти правління радянської держави, то він повинен трактуватися як антидержавний, в даному разі антирадянський, виступ. Якщо цей виступ не закликає до боротьби проти держави, а носить характер критичний, критикує окремі дії певних інституцій, нехай хоч і державних, всупереч існуючій ідеології висуває іншу ідеологію, але не закликає до антидержавних дій, то такий виступ не може бути трактований як антидержавний (антирадянський).

Серед відібраних у мене матеріалів є матеріали філософського характеру, соціологічного, літературного, соціально-економічного. Чи

можуть слідчі органи, а то навіть і суд, встановити ступінь відношення цих матеріалів до статті 62 Кримінального кодексу? Безперечно, ні. Слідчий або суддя тільки юрист, а тут треба мати, крім юридичної освіти, фахову освіту з філології, філософії, соціології, політекономії. Крім цього, я бачу з процесу слідства, що слідчі органи Львівського УКДБ не можуть бути повністю об'єктивні ще й тому, що вони критику органів ГПУ, НКВС, МДБ та рецидивів їх дій, яка має місце як у вище згаданих матеріялах, так і в моїх творах, відібраних під час трусу, повністю приймають на себе. Ось чому я пропоную слідчим органам і одноразово домагаюся цього на основі свого права за ст. 197 Кримінально-процесуального кодексу УРСР, щоб створено компетентну комісію з незаінтересованих сторін, яка б змогла винести своє судження про відношення відібраних у мене матеріалів до ст. 62 Кримінального кодексу УРСР.

Слідчі органи в цьому мені відмовляють, вони заявляють, що вони вже встановили самі відношення цих матеріалів до ст. 62.

Я розумію, що можна обвинуватити, не вникаючи у глиб справи, можна й засудити, не вдаючися в тонку аналіз. Але, вважаю, що слід подумати й про те, який вплив буде мати це на суспільну думку. Висновок неминуче буде такий: судять за слово, за висловлену думку так само, як за часів Єжова чи Берії, повертаються до часів терору і репресій, беззаконня і самочинства. І тоді прагнення захистити радянську владу обернеться в свою протилежність. Це буде така антирадянська агітація, якої ніякий ворог радянської влади ніколи не зможе придумати.

Про це все я говорив органам, які ведуть слідство моєї справи та справи Львівської групи. Я не знаю, чи вони (ці органи) не хочуть мене зрозуміти навмисне, чи не можуть? Оскільки слідчі органи, як мені здається, зв'язані певними загальними настановами у зв'язку з слідством над подібними групами в інших містах, тому я і звертаюся з цим листом до Вас, як до прокурора нашої республіки, який зможе спрямувати слідство усіх груп на правдивий шлях.

Жовтень 1965 року.

ДІЯЛОГ НА ГОРІ

По цей бік — велетенська ріка несе на своєму хребті океанічні судна з чужоземними прапорами. По той бік — ліве рам'я, обнявши розлоге місто від півночі, замикає його на острові. А так — гора, що сотнями людських очей щодня і щовечора оглядає житлові квартали, хмарочоси та могутні мости. Поміж мостами — на двох островах і штучному півострові — видніють строкаті будівлі: павільйони кількадесятьох країн, штатів, провінцій, жмінки приватних підприємств, організацій та установ. Серед них бундючно випинаються павільйони великодержав: спокійно-величний символ Великобританії, модерністська структура павільйону Франції, глобусна будівля американського павільйону, а поряд з ним — немов дінозавр з перебитим хребтом — павільйон СРСР. Ні в чому їм не поступається павільйон Канади, оригінальний структурою і найбільший розмірами на території Експо-67 у Монтреалі.

Здається, це було ще тільки вчора. Метушливі підрядники наглядали за будівництвом штучного острова, могутні машини рили тунель, двигуни укладали на місця залізобетонні балки під шосе і прогони моста, а на всій території Експо-67 помалу виростали обриси будинків. Незабаром після того, протягом шести місяців, туди поспішали мільйони людей з усіх закутин землі, щоб оглянути виставочні вітрини держав і націй, щоб познайомитися з часткою творів людини в усіх її видах та кольорах.

Сьогодні, 29 жовтня 1967 року, після гучних церемоній, подібних до церемонії відкриття Експо — 28 квітня, брами виставки закрито. Завтра прийдуть майстри та ломці і неквапливо розберуть більшість будівель. Частина з них збережеться, щоб ще впродовж років відсвіжувати в пам'яті 12 мільйонів осіб-відвідувачів спогади про їхні переживання пам'ятного 1967 року в місті, яке на шість місяців присвоїло собі назву «столиці світу».

— В їхніх спогадах не бракуватиме теплої згадки також про українців! — впевнено сказав земляк, який зве СРСР своєю «батьківщиною», а Україну величає «вітчиною». — Україна була активним учасником Всесвітньої виставки, але ви напевно далі вперто писатимете про т. зв. «великого неприємного».

— Варто обміркувати ваше спірне твердження, але без гніву та без насторожености. Нам же йдеться про спільну українську справу.

Ото ж, погляньте уважно на територію Експо-67, години якої вже пораховані. Де там є павільйон України? .. Немає. Буквально так, як було сказано в «Сучасності» за лютий 1963 року: «Якщо у 1963 році Україна (під видом УРСР) прибуде до Монреалу, як учасник Всесвітньої виставки, то в якій формі це буде здійснене? Напевно, як квартирант союзного (себто: російського) павільйону. Та навіть маючи свій окремих павільйон, УРСР не буде спроможна показати нічого, крім кайданів. Канада мотиме тоді сказати: «Я була колись колонією...» УРСР могла б тільки відповісти: «Я все ще є колонією Росії, тільки тепер моя назва не „Малоросія“, а УРСР...». До такої «розмови» між Канадою й Україною не дійшло тільки тому, що УРСР не посміла «зустрінутися» з Канадою та іншими країнами на Експо-67.

— Як звичайно, ви не хочете доглянути конструктивних аспектів розвитку України в Радянському Союзі. Ви переяскравлюєте недоліки, а деякі недоліки безперечно в нас є, і ось уже цілого пів року плямуєте радянський павільйон, мовляв, це російський павільйон. Ви ж бачили сотні експонатів з України, спостерігали виставку української книжки, показ української моди, дивилися ви фільм про Україну, любувалися танцюристами, слухали солістів і хор, оглядали ви тисячні маси відвідувачів на Площі націй під час «Дня України», читали в англomовній та франкомовній пресі різні дані про розвиток економіки, культури та наук на Україні... Мабуть, уперше стільки чужинців почули так багато про Україну, побачили наочно українців та їхні творива.

— Якщо так дивитися на справу, тоді можна б висловитися по черчільському, мовляв, ще ніколи таке мале число такими малими засобами не розповсюдило так широко українського імені, як жмінка радянських українців на Експо-67, позбавлена навіть власного павільйону. Однак, любезний земляче, якщо справді довершено такого діла, це сталося всупереч керівним колам Москви та Києва, а не завдяки їм. Вам відомо, що Україна є членом Міжнародного виставочного бюро в Парижі, яке відає всесвітніми виставками. Три роки тому голова міста Монреалу Жан Драпо керував церемоніями передачі території управлінню Експо. Ось там, на острові св. Олени, пізно ввечорі, запалювано вогні та при звуках музики піднімали прапор кожної країни, запрошеної до участі в Експо-67. Поряд з іншими прозвучала також дзвінка назва: «Україна — Ль'Юкрен!» Ця незначна церемонія відбилася відгомном у серцях багатьох українських патріотів, незалежно від їхніх поглядів — політичних, ідеологічних чи релігійних. Усі хотіли побачити Україну повноцінним учасником виставки, нехай із скромним, але власним павільйоном.

— Знаю, знаю! Зараз кинете ввічі обвинувачення, мовляв, «Москва не дозволила!» Такої заборони не було, а втім, ви не усвідомлюєте складності цілої справи. У нас були наші міркування, а противники витупу Української РСР на Експо-67 були також і серед вас.

— Очевидно, що вони були тоді, є вони і тепер. Не бракувало їх навіть серед наших співгромадян. Головний управитель виставки за-явив мені на початку 1966 року відкрито: «Запитуєте, чи Україна візьме участь в Експо-67. А чому вона повинна бути учасницею? Адже це — не окрема суверенна держава...» Він трактував проблему такою, якою вона є насправді: на розсуд кожного чужинця УРСР — тільки адміністраційна область російської великодержави. Йому та подібним неукраїнцям треба довести реальними доказами, що так не є. Павільйон УРСР був би таким реальним доказом. З нашого боку зроблено спробу виправити його помилковий підхід до України. Не тому, що ми вважаємо УРСР «суверенною радянською державою українського народу». Ні, ми знаємо її паперовий характер. Але йшлося про те, щоб він ніколи не сплутав України та українців з Росією та росіянами незалежно від політичної ситуації у Східній Європі. Замість протестувати і пояснювати п. А. Г. Нівассерові історію України, директор Комітету українців Канади (покійний Володимир Кохан) вислав йому офіційне запитання:

«... у столиці України Києві поширено з офіційних кіл чутки, що наче б то уряд Канади не погодився на будівництво павільйону УРСР на Експо-67... Як було насправді?.. Чи є ще можливість якійсь країні зголоситися до участі і збудувати на Експо свій павільйон?»

Офіційна відповідь ген. управителя Експо від 22 червня 1966 звучала:

«Уряд Канади вислав запрошення до участі в Експо-67 урядові Української РСР, як урядові країни — члена Об'єднаних Націй та Міжнародного виставочного бюро. Рішення виступити на Експо у павільйоні СРСР зробила сама Українська РСР... Хоч небагато часу лишилося, все таки нові учасники ще можуть бути прийняті з своїми павільйонами, якщо вони доведуть свою спроможність своєчасно закінчити будівництво».

Ось таке становище було по нашому боці океану. Ні керівники Експо-67, ні уряд Канади не були проти участі України у виставці; навпаки, вони хотіли притягнути якнайбільше країн до виставки, запланованої саме на ювілей утворення канадської конфедеративної держави — 1867-1967. А яке було становище по вашому боці? Я певен, що справу участі України не вирішено в Києві, хоч Експо отримало таку відповідь у письмовій формі.

— Питання участі України в Експо-67 у спільному радянському павільйоні вирішено справді по-дружньому. Можу запевнити вас: того «тиску Москви», про який ви залюбки пишете і говорите, не було зовсім. Речники всіх республік, після обміркування різних проектів, рішили одноставно збудувати один величний павільйон, який репрезентував би достойно нашу велику країну — Радянський Союз. Це тим більше, що наш павільйон мав постати на ділянці поблизу американського...

— Так, керівник Експо-67 П'єр Діпві особисто запропонував навіть «Міст миру», щоб встановити дружній зв'язок між цими двома суперниками принаймні на час виставки. Але, ви — радянські українці в ім'я такої дрібнички, як сумнівна слава «успішного суперництва СРСР з США», ви свідомо виреклися права на рівноправність; ви виключили Україну від активної участі в багатонаціональній вітрині життя та культури, і ще на континенті, де живе 2 500 000 українців. А в заплату ви не отримали нічого. Українців трактовано на виставці та в павільйоні СРСР, як одне з кольоритних племен російської великодержави, яке ще навіть не має устійненої національної назви.

— От, з вас знову промовляє ненависть до росіян, бо ж ви добре знаєте, що всі нас тут знали і звали українцями.

— На приблизно 600 працівників павільйону СРСР було ледве пів сотні українців. Їхні співгромадяни російського роду називали їх просто «хахлами». Один монтреалець — українець хотів показати своєму кількالكітньому синові «справжніх українців, які живуть на Україні» і повів його у павільйон. Там він попав на росіянина і запитав, чи є хтось із працівників-українців. Той, оглянувшись кругом, кивнув рукою на одного: «Ей, хахол, іді сюда!» Це обурило монтреальця: «Чого ж ви чоловіка прозиваєте нізащо?» Росіянин безтурботно посміхнувся: «А хіба ж це не все однаково — українець і хахол?» Монтреальський українець не поступався: «А що, як я вас назву кацапом!» Тут росіянин обурився на нього: «Ви што, ругаться здесь прішли?» Українець — працівник павільйону винувато посміхався і мовчав. Може йому було ніяково за таке трактування, а може й ні. Хто зна! За 50 років «української радянської держави» до всього звикнеш. Адже я особисто зустрічав у павільйоні українців, які називали себе чи своїх товаришів «хахлами». Це були моряки з радянського судна, а були й працівники павільйону.

— Ну, це дрібничка. Ніхто в нас не ображається за цю назву.

— Ленін не вважав це дрібничкою, коли він перед смертю протестував проти «насильства і образ» росіян супроти «інородців». Пригадуєте, що в записці від 31 грудня 1922 він твердив про росіян: «у нас... поляка не називають інакше, як „палячішком“, татарина не висмівають інакше, як „князь“, українця не інакше, як „хахол“, грузина та інших кавказьких інородців, як „кавказький челаевек“». А ви кажете, всупереч Ленінові, що це дрібничка у 1967 році звати українця — жителя УРСР — «хахлом»! А втім, з таких «дрібничок» складається ціла картина радянського павільйону, з його експонатами і людьми. Відвідувач оцінює характер Радянського Союзу саме на основі цієї картини. Не заперечуючи факту, що за радянської влади населення колишньої царської російської великодержави зробило великий поступ на різних ділянках життя і знання, відвідувач може сказати, що в павільйоні СРСР не відтворено побутових умов мешканця

СРСР. «Єдиний живий вирізок дійсності в СРСР це — нерестилище осетрів у павільйоні. Все інше — мертвечина. З експонатів не пізнаєте, як і чим живе т. зв. радянська людина», сказав один кмітливий чужоземний відвідувач. Таке було його враження. Зате українці Канади (а їх тут понад 500 тисяч) хотіли побачити в цьому павільйоні частку живої України. Нехай своєю формою іншу від тієї, яку вони знали чи воліли б знати, але таки Україну. Тим часом до середини серпня павільйон СРСР був виразною сумішшю експонатів, що мала переконати відвідувача в одному: СРСР — суцільна російська великодержавна з комуністичним ладом, який дозволяє різним народностям проявляти деякі свої етнічні властивості у несуттєвих аспектах. Там показано вироби з Запоріжжя, різьби з Закарпаття, шитво з Полтави, але де є ці всі міста і райони? Для відвідувача ясно, що... в Росії. Про це не залишав жадного сумніву характер інформації радянського павільйону про всесоюзне життя. Працівники, переважно росіяни, наполегливо переконували відвідувачів, що все це «руське».

— Ви знову в песимізм попадаєте. Забули ви про той ентузіязм, що його викликали виступи українців на Експо наприкінці липня і в середині серпня.

— Це був тільки передсмак того ентузіязму, який можна було викликати українським павільйоном, якби він був на Експо. А так доводилося, як то кажуть, латати діри на швидку руку. І це вам добре відомо, бо ви трохи бачили заходи українців Канади на виставці. Ваші земляки на Україні того не знають, бо про Експо вони читали у своїх часописах тільки абстрактні препарати Єременка, Гончаренка і Скуленка. Нічого дивного, що один ваш земляк, прибувши у вересні до Монтреалу з України, запитав мене: «А правда, що велично проходили дні України на Експо?» Він був здивований, коли я розповів йому, що тут був тільки один «День України» — УРСР, а зате канадські українці при підтримці деяких українців з США влаштували різні виступи своїх ансамблів та груп протягом шестимісячного тривання виставки. Одні виступали в канадському павільйоні, інші на оркестрових естрадах, а ще інші заходи мали місце в Павільйоні гостинності. Особливо активними були українські жіночі організації Монтреалу, Оттави, Вінніпегу, Саскатуну, Едмонтону. Завдяки підприємчості жінок організовано успішно «Український тиждень». Протягом семи днів (від 22 і до 30 липня) в Павільйоні гостинності демонстровано українське фолклорне мистецтво, картини українських художників з Монтреалу і Торонта, українські видання — книжкові й газетні; кожного дня був показ українських історичних та регіональних костюмів, що їх демонстрували молоді дівчата і жінки нашого міста; кожного дня відбувалася одна доповідь, а в суботу проведено успішно читання новочасної української поезії при співучасті Нью-Йоркської групи українських та франко-канадських молодих поетів.

Присутні прослухали також поезії, начитані раніше на магнетофонну стрічку Драчем, Коротичем і Павличком. Доповіді були на теми літературні, архітектурні, музичні, історичні; свою доповідь про українську музику піяністка Люба Жук ілюструвала грою на фортепіані. Жіночі організації відбували у вільний час свої наради, що мали на меті познайомити канадських жінок з українським жіночим рухом і Світовою федерацією українських жіночих організацій (голова — Олена Залізник). Завершився тиждень доповіддю про розвиток України і Канади протягом останніх ста років: 1867—1967. Теза доповіді: при співпраці з Великобританією Канада емансипувалася з колонії в суверенну державу, а Україна з окремої держави перетворилася в підопічну територію Росії саме в наслідок т. зв. «дружньої співпраці з російським народом». Присутні слухачі з радянського павільйону не в силі були заперечити висновку з доповіді, як і хоч-не-хоч мусіли визнати успішність «Українського тижня».

Приблизно 12-15 тисяч відвідувачів пройшло через Павільйон гостинності протягом того тижня саме із-за української програми. Відгук у франкомовній та англійській пресі, в радіо й телебаченні був незвичайно прихильний. Кореспондентка «Газет» писала: «Того, що влаштовують українці в Павільйоні гостинності, вистачало б для заповнення програми постійного окремого павільйону». Щодня в офіційній програмі Експо, друкованій у канадських часописах, відмічувалося програму українських заходів на Експо. Таким чином, українці Канади пробували заповнити прогалину, витворену браком павільйону України. А в той час у павільйоні СРСР деякі доповідачі, інколи українського роду, пропагували російську культуру, як радянську, і виразно твердили: «ми — росіяни . . .» Мало того, керівники радянського павільйону протестували в керівників Експо проти «Українського тижня» і силкувалися зірвати його програму, бо вона не була контрольована ними. Не можна без обурення згадати це; на таке сміли зважитися тільки росіяни . . .

— Так, так, але той «Український тиждень» мав націоналістичний характер. На програмі вашого тижня був знак тризуба Української Центральної Ради. Відвідувачам прибивано на паспортах і листівках печатку з тризубом і написом англійською та французькою мовами: «Український тиждень — Експо-67», при вході маяв блакитно-жовтий прапор. Не від того, щоб дехто з організаторів «Українського тижня» не був причетний до демонстрації групки малолітніх під радянським павільйоном у суботу, 29 липня.

— Чому тризуб Української Центральної Ради коле очі вам і вашим зверхникам, якщо вам не коле очі польський шляхетський білий орел? Чому блакитно-жовтий прапорець так лякає ваш режим, якщо нікого з вас не лякає польський червоно-білий прапор (до речі, прапор Польщі диктатора Пілсудського) та прапори чехів, угорців, румунів?

Чому вільно росіянам шанувати російські традиції з февдального та капіталістичного періоду і ще й нав'язувати російські культурні, військові та політичні традиції українцям, а зате канадському українцеві ви хочете заборонити шанувати національні українські традиції, які ніколи не були капіталістичними, буржуазними чи імперіалістичними? Забули ви, що «великоруські комуністи — як писав Ленін — повинні з найбільшою суворістю переслідувати в своєму середовищі найменший прояв великоруського націоналізму...» Саме проти цього «великоруського націоналізму» демонструвала група юнаків після закінчення «Дня української молоді» на Експо — 29 липня. Вони пробували скинути радянський прапор із щогли перед павільйоном СРСР. Ці юнаки становили частину кількасот-особової групи молодіжних організацій «Пласт» і «СУМ», які влаштували прекрасний показ своїх умінь на площі Експо. Обурені русифікацією України, браком українського павільйону та будь-яких ознак українства в павільйоні СРСР, юнаки вважали своїм обов'язком заявити публічний протест проти цього. Якщо наша молодь не реагувала б на позбавлення основних прав України росіянами, тоді можна б справді сказати, що «вже умерла Україна». Але на щастя так не є, бо Україна живе в душах саме української молоді тут і на українській землі.

— І живе Україна в радянській співдружності, яка організувала 22 серпня «День України» на Площі націй. Не заперечите хіба, що тільки «День СРСР» притягнув більше відвідувачів, ніж «День України»? А це щось значить!

— Безперечно. Українці — організатори «Дня України», мабуть, щиро хотіли, щоб той день випав величаво. У вузьких рамках можливого, вони зробили багато. Однак можна було більше відвоювати в Києві і в Москві. Ось що нас, українських патріотів, болить: оте ваше самозадоволення маленькими успіхами тоді, коли треба йти милевими кроками вперед. Та ж ви маєте в руках «радянську українську державу», а дієте немов би ішлося про товариство обласного розміру.

— Не розумію, що у вас на умі.

— Ви ж знаєте, що «День України» мав відбутися тільки «для домашнього вжитку», в павільйоні СРСР, як годиться всім «рівноправним» республікам СРСР. Однак це обурило не тільки нас, т. зв. «буржуазних націоналістів», але й також радянських українців на Україні, для яких «не чуже почуття національної гідності». Московські власті та їхні підтакувачі в Києві мусіли поступитися під цим подвійним тиском українських патріотів. «День України» пересунуто з 16 на 22 липня, і то на Площу націй. Але і там збережено всі колоніальні прикмети УРСР: цей день мав характер не національного, але «спеціального дня», як «спеціальним» був «День Юкону» (інтегральна область Канади), штату Вермонт, чи навіть однієї ділянки міста Мон-

треалу — Вест-мавнту. Нічого дивного, що параду на площі націй того дня виконувала не почесна сотня канадської гвардії, але сотня французьких морських піхотинців з 17 стол., коли Канада була ще колонією, немов для підкреслення колоніального характеру УРСР у системі СРСР. Навіть британська колонія Острів Маврікія відзначала свій день на державницький лад і мала свій «національний день».

— Не знаю, чому ви так часто і багато пишете про той острів. Я вже навіть потрудився і оглянув павільйон тієї колонії, що нараховує менше мешканців, ніж Київ. При чому тут Україна, яка своїм економічним потенціалом, населенням і територією дорівнює передовим країнам Заходу?

— Власне, речники УРСР часто підкреслюють оту «розвинутість» їхньої республіки. Ваш прем'єр В. Щербинський навіть говорився до того, що назвав її «першою суверенною державою українського народу». Звичайно, учні українських «Рідних шкіл» у Канаді знають краще за нього: Україна була суверенною державою за київських князів, за галицько-волинських королів, за Богдана Хмельницького і його наслідників, а зокрема суверенною була Українська Народна Республіка 1917 року, яку визнали тоді не тільки уряди Франції та Великобританії, але також й уряд Ленінової Росії та Центральних Держав. Нині УРСР має представництво в Об'єднаних Націях, але вона не не є визнана жадною державою у світі, з комуністичними виключно. Острів Маврікія буде незалежною державою в 1968 році. Отже вже тепер Франція посилає туди свого представника, а уряд Канади офіційно вітав прем'єра Острова Маврікія, Абдулу Рамгуляма, в Оттаві, як вітав президента Чехо-Словаччини, заступника прем'єра СРСР Д. Полянського та всіх офіційних представників справжніх суверенних держав. На Площі націй у Монтреалі його вітали пострілами з гармат, прапор Острова Маврікія піднято в супроводі державного гімну тієї мініятюрної країни — колонії. Тим часом під час відкриття «Дня України» на Площі націй, в присутності заступника голови уряду УРСР П. Тронька, не піднято прапору УРСР в супроводі гімну, всупереч тому, що писав В. Єременко в «Радянській Україні». Пояснення деяких ваших співробітників з павільйону, мовляв, «канадський протокол» не дозволяв на таку церемонію, також не витримує критики: уряд Канади не був проти виступу УРСР як держави, але ця держава мусіла б діяти по-державному, а не як область Росії. Треба було підготувати офіційну візиту делегації УРСР в Оттаву і заздалегідь домовитися з урядом Канади про всі церемонії. Того не зроблено, бо київські керівники переважно задовольняються фольклорним характером УРСР і тому вони незвичайно захоплені тисячами людей, які слухали українські хоріві та сольові концерти. Їм цього вистачає, а нас з вами болить, що: африканські країни виступають, як держави — може бідно, але гідно; а тим часом Україна всі свої таланти,

всю економіку, весь людський персонал включила в російську великодержаву. В наслідок цього Україна, як окреме національно-політичне поняття, не існує в широкому світі.

— Легше критикувати, ніж самому зробити путне діло. Питаю вас: А що ви, північно-американські українці, зробили для того, щоб Україна була респектована чужоземцями нарівні принаймні з африканськими державами? Я тими державами не захоплююсь, але як вони вам так припали до вподоби, то скажіть про свій вклад в українське спільне діло. Усе, що ми чуємо з вашого боку, то тяжкі закиди, обвинувачення, а то й лайку.

— Якби хтось з нас хотів виправдуватися, міг би сказати: Та ж ваша радянська Україна навіть не хоче нашої помічної руки; партійні та урядові кола УРСР уже давно викляли українських патріотів-емігрантів тільки через те, що вони викривають і поборюють російський великодержавний націоналізм. Тут навіть не йдеться про якусь окрему ідеологію, але про людський та людяний стосунок між російським і українським народами. Що ми не підходимо ідеологічно до української державницької справи, видно хоча б з того, як ставилася наша преса до можливості офіційних відвідин делегації київського уряду в Канаду та щодо виступу України на Площі націй. Появився ряд статей різних авторів у «Нашій меті», «Вільному слові», «Новому шляху», «Українському голосі», «Українських вістях» і в журналі «Нові дні», де прихильно потрактовано таку можливість. Більше того: навіть висунено вимогу, що тільки так повинна виступати УРСР, якщо справді вона суверенна держава. Не було жадних заперечень проти цих статей і думок, які знайшли підтримку також у газеті «Українське життя» у США та в «Українському слові» в Парижі. Інші часописи тільки підкреслювали ілюзорність таких поглядів, бо вважали, що УРСР не може виступати назовні як держава, а навіть не повинна, бо «створювала б ще одну фікцію радянського зразка». У принципі, ніхто не заперечував права українського народу на власну гідну репрезентацію на Експо-67 та в рамках канадських святкувань своєї державности. А що зробив київський уряд? Про це вже сказали ми аж надто багато: зрівняв свою «державу» з міською громадою метропольного міста Монтреалу.

Все таки, навіть перед обличчям цих звужених можливостей українські патріоти застосували розсудливий підхід до участі України в Експо-67, щоб чужомовний світ не дивився згрідливіше на українську націю, ніж дивиться вже. Тому на пресконференції з київською делегацією 20 серпня присутні українці не робили нічого такого, що понижувало б гідне ім'я українців. Запитання ставлено серйозні у серйозний спосіб. Вони стосувалися найпекучіших аспектів життя і дійсності на Україні. Чому русифікують Україну при допомозі освітньої системи й обмежування книжкових та газетних видань? Чому

немає українських шкіл та часописів у Російській Федерації, де живе приблизно сім мільйонів українців? Чому ув'язнено українських літераторів і студентів тільки за те, що вони домагалися здійснення конституційних прав України на практиці? Чому їх суджено таємним судом і ув'язнено на території Росії, хоч це протиконституційний захід? Чому Україна не має дипломатичних стосунків з жадною державою світу, хоч має на це конституційне право? Чи голова делегації відвідає принаймні прем'єра провінції Квебек, якщо вже не голову уряду Канади?

Висунено ряд інших питань у письмовій формі, але делегація волила виголошувати довгі промови про медичні, наукові та спортові досягнення УРСР, замість відповідати стисло на чіткі питання. Ті відповіді, які було дано, звучали пригноблююче. Подумайте! Представництво київського уряду вперше зустрілося з українською громадськістю за кордоном і не може дати докладної відповіді про долю української меншости в Російській Федерації та інших республіках. Петро Тронько сказав, що він не знає, «чи є і скільки їх є», тих українських шкіл поза межами УРСР; а втім, він — «займається справами української республіки, а про внутрішні питання Російської Федерації вирішує її уряд і той має дані про все». Справді, чи може бути переконливіший доказ несuverенности УРСР, доказ того, що це — жадна суверенна держава? Це — єдиний уряд у світі, який не знає, що діється з мільйонами його єдинокровних братів та сестер, які ще недавно були мешканцями його території, а тепер знаходяться на території «союзної республіки» і позбавлені будь-яких прав меншости; і то в час, коли російська меншість на Україні має упривілейовану позицію.

На щастя, відповідь П. Тронька принаймні звучала гідно, бо була правдива і непропагандивна. Він сказав те, що знав, і так, як справа стоїть: у Києві ніхто не думає про українців, які опинилися — волею чи неволею — поза межами України. Зате секретар Співки письменників України В. Козаченко показав себе типовим чиновником нової Великоросії. Йому доручено відповісти про арештованих інтелектуалістів. Він просто сказав, що жадного письменника на Україні не арештовано. Якщо арештовано з десяток інших українців, то правильно, бо держава (він не казав, котра держава — РРФСР чи УРСР) «має право оборонятися»; а де їх ув'язнено, «я не знаю і не хочу знати». Такої негідної відповіді з уст українця про арештованих братів і сестер, мабуть, ніхто з присутніх досі не чув і хіба не швидко почує в своєму житті.

Присутні просто здеревіли від несподіванки: Як це так? Хіба це один з українських сучасних письменників? Один з наслідників Шевченка, Франка, Лесі Українки, Коцюбинського, Стефаніка та інших захисників української правди на літературній ділянці? Невже аж

так докраю обідніло серце українських письменників, що вони не хочуть навіть знати, де і як караються їхні земляки та товариші по професії? Це ж — гірше становище, ніж було за царату!... На оборону російських літераторів, ув'язнених кілька років тому, виступали інші радянські російські письменники, а поряд з ними і чужоземні. А тут українець вирікається своїх братів: «Не знаю і не хочу знати!» І ще виправдує власті: «Держава має право оборонятися?» Перед ким? Перед кількома студентами і літераторами? А втім, яка держава? УРСР навіть власної поліції не має... Отже він захищає російську державу з її поліційною системою.

Після такої відповіді присутні українці втратили будь-який інтерес до делегації УРСР. Неукраїнці так чи інакше трактували цю делегацію, як «опереткову делегацію фіктивної держави» (вислів одного англomовного кореспондента). Спостереження українців в тому моменті схарактеризував влучно один колишній учасник протинімецького українського підпілля: «Вони (члени делегації) такі, як їхній прапор — бідні аж сині, але ще декому з них червоніє лице від сорому за свою безпомічність супроти російських шовіністів. Навіть тут, де вони зобов'язані репрезентувати УРСР так гідно, щоб вона справді була подібна до суверенної держави, вони трусяться з ляку, щоб бува не сказати надто самостійного слова. Так і видно, що вони свідомі слабкості своєї „хохландії“». Аж хочеться все це вилуцнити їм немов на долоні. Але, як? Жалко власних земляків ставити в бенкетніше становище, ніж те, в якому вони вже є. Бідні — аж сині...»

Мабуть, не можна вірніше відтворити картину пресконференції після виступу В. Козаченка. Ганьбити його і всю делегацію, робити видовище з української болючої справи, витягати наші болячки перед очі чужих було б однозначне із знецінюванням української проблеми взагалі. Даремне це тим більше, що не тільки Козаченко чи Пучковська, але навіть Петро Тронько не вирішують становища на Україні; винуватцями є справжні володарі — росіяни; українці є тільки співвинуватцями по-волі чи по-неволі. Однак форум для критикування діяльності чи не-діяльності українців повинен бути інший; Експо-67 не було відповідним форумом.

Згідно з такими міркуваннями українські патріоти не проводили заходів з метою зірвати пресконференцію чи «День України». Навпаки, вони вважали, що той день повинен бути якнайрепрезентативнішим, щоб перед масами чужоземців продемонструвати українське мистецтво, українські вміння та якнайбільше аспектів окремішності української нації. Якби не московські завідувачі з павільйону СРСР, можна було б добитися неабиякого успіху; а втім, київські представники не мали відваги керувати своїм власним днем і поклалися на т. зв. випробовані кадри російського павільйону. Ті кадри цілими тижнями вели шептану пропаганду на Експо, що «День України» може

бути днем великої ворохобні. На жаль, керівники Експо і міське управління Монреалу повірили росіянам і на «День України, до звичайної охорони мундированої та цивільної поліції додали ще 50 міських поліцаїв з двома автомашинами-вбронами. На ранішні церемонії «Дня України» на Площі націй вступ був обмежений, що, при холодній погоді, спричинило велику порожнечу на місцях і почуття ізоляції тих, які прийшли на це свято. Кореспондент часопису «Газет» найсаркастичніше з усіх монреальських видань відмітив: «Бракувало тільки колючого дроту», щоб створити атмосферу справжнього концентраційного табору. Звичайно, такі враження про «День України» не поліпшують думки чужоземців про саму Україну. Лише після обіду, коли на Площі націй виступав ансамбль співу і танцю ім. Г. Верьшовки, туди нахлинули маси відвідувачів. Вони знали, що варто почути і побачити українців, які своїм виступом значно піднесли на повазі «День СРСР», 15 серпня. «Без українців той день не мав би притягаючої сили», сказав кубинець, ознайомлений з рівнем ансамблю.

Так чи інакше, своєрідне «перемир'я» під час «Дня України» дозволило українцям виступити на Експо-67 настільки гідно, наскільки дозволяли вузькі рамки УРСР та мала ініціативність її керівників. Але те «перемир'я» обов'язувало тільки на Площі націй і всюди там, де були якісь українські виступи, наприклад, на площі поблизу Моста миру перед прекрасною картою України, виготовленою київським мистцем А. Пономаренком. Зате в павільйоні СРСР, ще в неділю перед пресконференцією та в понеділок напередодні «Дня України», розповсюджено кілька тисяч «листівок М. Підгорного». Для цього українські патріоти використали зручно офіційну радянську листівку з посланням президента СРСР М. Підгорного англійською та французькою мовами; на порожній сторінці під фотозняткою павільйону додано по-англійському спеціальне привітання М. Підгорного, як українця, до всіх відвідувачів. Ось текст у перекладі:

«Як Ви напевно передбачали, ми спершу плянували здвигнути кілька радянських павільйонів — російський, балтійський, український, білоруський і грузинський, щоб принаймні кілька цих націй були репрезентовані. Особисто як українець, я зокрема хотів, щоб був павільйон Української РСР, суверенного члена ООН, другої щодо величини нації в СРСР з 46 мільйонами населення. На жаль, під тиском моїх російських колег в ЦК КПРС той проект перепав. У своєму шовіністичному бажанні русифікувати й асимілювати всі неросійські національності СРСР деякі російські товариші придушують навіть найменші прояви національних прагнень, культури й себевизначення інших народів. От, згадати б недавні арешти і засуди українських інтелектуалів на Україні (1965-66), єдиним „злочином” яких було домагання здійснити постанови Конституції УРСР — до-

магання рівноправності для українського народу і його культури. Тож не дивуйтесь, що тут нема українського павільйону чи будь-якого іншого неросійського... Але я надіюся, що Ви будете вдоволені відвідинами принаймні в нашому всесоюзному павільйоні, де я вітаю Вас щиросердечно».

Листівку розкладено на столах і стендах павільйону, де були різні радянські інформаційні матеріали, в тому числі також «невиправлена» листівка М. Підгорного. Відвідувачі брали їх і знаходили листівку також з «привітанням» президента СРСР, як українця. Враження відвідувачів дотепно з'ясував наступного дня автор новинки, поміщеної на першій сторінці газети «Ля Пресс»; він переклав згадане «привітання» на французьку мову і пояснив усю пригоду, яку назвав по-квебецькому: «Росіян виведено під український Квебек», що означає: «пошито в дурні». Далі він інформує, що керівники павільйону СРСР пробували затушкувати справу, але тисячі відвідувачів отримали цю листівку. До речі, тяжко словами відтворити паніку, яка постала між персоналом радянського павільйону, коли несподівано відкрито, що «їх ведуть під український Квебек» їхньою власною пропагандивною літературою. Піднято аларм по внутрішній системі гучномовців: «Таваріщ Осіпов!» — кликав хтось керівника служби безпеки, а той згодом скликав своїх підвладних і разом забирали всі свої видання. Бо як знати, котра з них не має надруку...

Але якщо «тов. Осіпов» від'їхав з Монтреалу з надшарпанними нервами, то нічого дивного. Адже відвідувачі павільйону при вході й виході отримували такі ж листівки з «привітом», а на деяких сторінках придбаної ними радянської інформаційної літератури видніли друковані написи по-англійському і по-французькому: «Геть з російським неоколоніалізмом!» «Звільніть ув'язнених інтелектуалістів!» «Хай живе незалежна Україна!» В інших павільйонах, а зокрема франкомовних країн, розповсюджено нарис про «Україну — великого не-присутнього на Експо-67». Поряд з цим тисячі відвідувачів отримали англійську листівку «Прологу» п. н.: «Їх все ще в'язнять». Видана для інформації преси листівка подає дані про ув'язнених українських інтелектуалістів на Україні 1965-66. Варто згадати, що 22 серпня в місцевій англійській газеті появилoся платне оголошення Комітету українців Канади (КУК), в якому з'ясовано нелегітимність київського уряду та підозрічне становище України в СРСР. Ліга визволення України (ЛВУ) з свого боку видала і розповсюднила в Монтреалі свою протестну листівку проти російського колоніалізму на Україні. Обидва ці заходи були проведені поза територією Експо-67, тому вони насправді не порушували т. зв. «перемир'я».

Канадська преса протягом тривання Експо-67 присвятила відносно багато уваги українській проблемі спершу у зв'язку з «Українським тижнем», а потім у зв'язку з заявою прем'єра провінції Квебек при

нагоді відвідин Д. Полянського. Прем'єр Д. Джонсон сказав тоді, що «конституційний досвід» Радянського Союзу в національному питанні може бути «дуже корисним і стимулюючим для канадців». Річ у тому, що в Канаді ведуться тепер дебати про характер канадської конфедеративної держави і про розширення прав франкомовного населення. Заява Данієля Джонсона спонукала канадських державних діячів та публіцистів висловитися про Україну. Торонтська газета «Дейлі Стар» відмітила в редакційній статті, що: «Джонсонів подив для радянської конституції викличе гіркий сміх на обличчях українських та білоруських „націоналістів”, які протягом багатьох років намагалися безуспішно вирвати (свої країни) з кігтів московської бюрократії». Часопис «Ля Пресс» (найбільша франкомовна газета поза Францією) помістив статтю Вілфріда Мартена про Україну, як «своєрідну відміну Квебеку». Українські часописи в Канаді регулярно поміщували коментарі на тему Експо й участі чи неучасті України в цій виставці; ці часописи доходили до рук українців — відвідувачів з УРСР і спонукували їх до серйозної призадуми над становищем своєї батьківщини.

Ви знаєте про це все і не заперечите, що й відвідувачі Експо, і громадська думка Канади були належно поінформовані про дійсність на Україні та прагнення значної частини нашого народу до власних державних виступів на міжнародних форумах. Запитання на пресконференції з делегацією УРСР привернули особливо увагу канадців до шкільної проблеми на Україні та в СРСР. Часопис «Монтреал Стар» звітував: «На пресконференції особливо пекучою була справа українських шкіл...» Для канадського читача ясно було, що російський тиск мусить бути дуже великий, якщо українцям доводиться боротися за таке основне право, як освіта в рідній мові.

— Ви так говорите немов би росіяни справді хотіли нав'язати українцям силою свою культуру і мову, а павільйон русифікували до нікуди. Правду сказавши, ви не розумієте характеру радянської держави. У нас так не стоїть питання, що є українське, що грузинське, а що російське. У спільній державі маємо багато спільних ділянок, органів і функцій, як оборона, дипломатія, пошта... Якби ви побували в Радянському Союзі, тоді...

— Дивно слухати, як ви та ваші товариші пробуєте пояснювати нам найпростіші аспекти структури і діяння СРСР. Хіба ви не знаєте, що багато з нас жили в цій системі? Хіба не свідомі ви того, що в нас є інтелектуальні кадри, прекрасно ознайомлені з усіма аспектами структури, життя і побуту Радянського Союзу? Ось, на пресконференції деякі питання ставили журналісти з закінченою освітою в галузі історії та політичних наук. Їм не треба навіть їхати в СРСР, щоб пересвідчитися, чи СРСР справді російська великодержавна. А втім, навіть пересічний відвідувач не в тім'я битий і відразу пізнає харак-

тер «радянської держави» на основі характеру павільйону СРСР. На «День України» відмічено кількасот, а може кільканадцятсот, експонатів «з України» прапорцями. На другий день їх знято, як і карту України з-перед павільйону, припинено висвітлювати документальний фільм про Україну, щоб — за словами Катерини II — «не било нікакой розні» між радянськими людьми й експонатами. Ось так закінчилася республіка на один день навіть у цих мініформах.

Хто мав би ще якісь сумніви щодо характеру павільйону та СРСР, того належно поінформували офіційні радянські речники через канадську пресу платними оголошеннями, виступами на пресконференціях і власними виданнями англійською мовою. Ось, директор павільйону СРСР Б. А. Борисов на пресконференції перед відкриттям виставки у квітні сказав виразно, хто прибув на цю виставку. Нав'язуючи до обставини, що в Мотреалі тоді висвітлювано фільм «Росіяни ідуть», Борисов сказав кореспондентам усього світу: «А я вам кажу, що росіяни вже прийшли...» Для яснішого зрозуміння становища він ще опублікував статтю в журналі «Радянський Союз сьогодні», що виходить в Оттаві англійською мовою, як видання посольства СРСР. Заголовок статті багатомовний: «1967... рік росіян і канадців». Значить, для Борисова все є російським — СРСР, радянці, павільйон і ювілейний рік.

Дехто з українських працівників павільйону пробував виправдувати його, мовляв, «Борисов омовився». Однак два рази — усно і на письмі — тяжко «омовитися». Тим більше, що ці заяви гармонізують з друкованою інформацією, яку вміщував регулярно Інформаційний центр радянського павільйону (керівник: Я. Ломко, головний редактор «Московських вістей») у канадських часописах. Ось його оголошення на цілу сторінку в «Глоуб енд Мейл», Торонто, 12 серпня 1967. Повідомляючи про «День СРСР» (15 серпня), автор статті-оголошення пояснює, що таке СРСР: У 1917—67 роки сталося „російське чудо”. Яке? «Соціалістична революція виникла в Росії 7 листопада 1917. Русь... Росія... країна советів... Простягшись від бухливого Тихого океану до Карпатських схилів... від Арктичного океану до безводної Центральної Азії, ця країна була загадкою для багатьох людей протягом століть... Царі-невдачники намагалися вирішувати долю Росії. Лише тоді (1917 року) Росія змінилася... Царська Росія була домом гнету і нужди для простих людей; неписьменність була загальною серед її населення. Нині Радянський Союз вишколює більше спеціалістів, ніж будь-яка інша країна у світі...»

Ото ж, між царською Росією і СРСР поставлено виразний знак тожності, а різниця між ними є тільки в освіті населення, яке було і є російським; колись воно звалося «всі ми православні руські люди», а тепер «всі ми радянці». Цей підхід офіційних речників московських властей пояснює як не можна краще, чому не було і не могло бути

павільйону України, Білорусії, Грузії... Російський шовінізм проявився тут найяскравіше. Тут немає потреби «читати між рядками». На Експо в радянському павільйоні можна було навіть пальцями намацати «великоруський шовінізм», якому Ленін ще 1922 року «оголосив бій не на життя, а на смерть». Візьміть таку, скажете, дрібничку, як офіційні ярлики на виробах Української РСР, продані в радянському кіоску в т. зв. «Дні УРСР» для рекламування виробництва тієї республіки. Читайте: — «УСССР, Министерство местной промышленности. Главное управление народных художественных промыслов. Фабрика: Художественных изделий „Победа“. Город: Богуслав. Название изделия: Скатерть. Размер: 90x90 см. Артикул: 060/96-У. Но. рисунка: 597. Но. зак. наряда: 32/01-1518.»

Чи будете далі заперечувати наші твердження, що російська мова є на практиці офіційною мовою уряду УРСР? Принаймні в міністерстві торгівлі УРСР, бо ми навіть зустрічали одного з заступників міністра і двох високих чиновників уряду УРСР, які не вміли склеїти одного речення по-українському. Чи таке можливе в будь-якій «сверненній державі» на всьому світі? Або чи можливе десь таке, щоб за 50 років «небувалого економічного розвитку» та ще «при допомозі великого російського народу» в країні не було ні однієї фабрики грамофонних платівок? А такий випадок є, як самі знаєте, в Українській РСР! Платівки виробляються поза її межами. Тому українських платівок обмаль. Тому немає українських казок на платівках для українських дітей. Тому українська пісня, якою так хизуються ваші оперні співаки та хорові ансамблі, не поширюється в народі, бо для цього нема засобів масового вжитку. Зате російських пісень, розповідей, казок, драм на грамофонних платівках на Україні багато: «старший брат» це все постачає, бо це «на мові Пушкіна, Петра I, Леніна». На такий лад зміцнюється з року на рік русифікація України. Навіть кнута чи багнета для цього не треба; вистачає створити російське буття, щоб воно визначало російську свідомість дітвори, молоді, дорослих. Проти нав'язування «російської свідомости» протестували своїми заходами українці Канади на Експо, як і протестують на свій лад молоді українці на Україні, хоч ви заперечуєте ці випадки або разом з Козаченком «не знаєте і не хочете знати, де їх ув'язнено», отих непокірних українських патріотів чи просто гідних людей. На щастя, такий підхід підриває також позиції комунізму у світі та позиції самої Москви.

— Невже ви думаєте, що павільйон СРСР не мав реального успіху?

— Зоровий успіх він мав, бо дуже багато відвідувачів оглянули той павільйон. Однак це не означає, що всі вони стали приятелями Москви. Русифікаційний підхід супроти неросійських національностей у тому павільйоні насторожив багато відвідувачів, а в інших зміцнив протиросійські почуття. Відвідувач — не німа фотографічна чи магне-

тофонна плівка, на якій можна записати якісь обриси чи звуки, виставивши його на діяння об'єкту; це — жива людина, яка спостерігає, думає і робить висновки. Відвідувачі мали багато матеріалу для міркувань. Крім того, на них мають і матимуть вплив їхні співгромадяни — українці, білоруси, естонці, латиші, литовці, вірмени та інші покривджені Росією «націонали». Вони, побачивши наочно непоступливу Росію, перешкоджатимуть витворенню ринку збуту на радянські виробы. А СРСР тепер іде і мусить йти на комерційні зв'язки з країнами Північної Америки. Ринок тут залежить найбільше від покупця. Наприклад, німецька автомашина «Фольксваген» стала тут популярною лише завдяки німцям-імігрантам, які купували цю машину і рекомендували її своїм співгромадянам. Жоден українець, білорус чи естонець у Канаді не рекомендуватиме радянської машини чи інших виробів, бо це виробы Росії, а не їхніх республік, хоч вони можуть бути вироблені у фабриках тих республік.

Крім комерційної втрати Москва має втрату на престижі, як центр інтернаціонального комунізму. Павільйон СРСР показав, що СРСР — країна державного капіталізму з новою клясою вельмож — директорів, чиновників і бизнесменів партійного та непартійного хову. Такого зневажливого ставлення зверхників до своїх підчинених, який ми всі помічали в радянському павільйоні, немає в жадній капіталістичній фабриці чи установі Канади або США. Або такий приклад: коли закінчувано будову якогось павільйону на Експо, тоді дана країна через своїх директорів гостила всіх робітників, як це буває на «зводинах дому»; тільки павільйон СРСР — «країни перемігшого соціалізму і робітничої кляси» — відпустив робітників з нічим, а прийняття влаштовано тільки для чиновників і представників преси — своїх та чужих. І з цього погляду СРСР залишилася старою Росією з її прошарками і клясами, з її погордою до іногородців.

— Чи був якийсь інший вихід з цього становища? Чи ми могли будувати 15 павільйонів? Адже не можна було ставити тільки павільйон УРСР?

— Такий незугарний велетень, як павільйон СРСР, також коштував багато, бо 15 мільйонів доларів. Вклад України в нього напевно був великий — принаймні 5 мільйонів доларів. За ці гроші можна було збудувати власний павільйон і утримати його з користю для всіх зацікавлених. Вже не згадую, що можна було збудувати «Центр Радянського Союзу» — 15 павільйончиків на зразок «Центру Африканських держав». Архитектурно можна було розв'язати цю проблему так, що навіть найбільші централісти в Москві були б задоволені. Однак справу вирішували екстремні російські націоналісти, для яких не було, немає і бути не може окремої української державности навіть у виді павільйону.

Тому що київські керівники не протиставилися гідно отим шовіністам на спільній московській нараді, також Українська РСР втратила багато на цій розв'язці. За 500 тисяч доларів можна було мати маленький павільйон УРСР, як вітрину української економіки, культури і мистецтва; український ресторан приніс би чималі зиски в доларах. У політичному відношенні той павільйон показав би мільйонам людей Україну; або, як кажуть канадці про себе самих, що «Експо відкрило світові Канаду», українці могли б тоді сказати про себе: Експо відкрило світові Україну. Після закінчення виставки можна було той павільйон подарувати містові Монтреал, як постійний центр української культури. Якби той центр справді репрезентував українську культуру і віддзеркалював життя та побут українського народу в минулому і сучасному, напевно канадські українці відкупили б той павільйон або допомагали б фінансово утримувати його. Для них це було б питання бути чи не бути: постійний центр української культури на острові серед ріки св. Лаврентія був би конструктивною підмінкою «української Мекки»: туди щорічно приходили б сотні й тисячі молоді і в безпосередній зустрічі з українськими експонатами, з українським словом та звуком зміцнювали б свій духовий зв'язок з Україною — батьківщиною своїх предків.

Такі можливості зрозуміли навіть «відсталі» африканці та азійці, а, на жаль, того не спромоглися зрозуміти керівники УРСР, виховані на «передовій ідеології марксизму-ленінізму». Видно, ця ідеологія притуплює вроджені здібності української людини і перетворює її в покірного «хахла». Ні, ні, не ображайтеся! Правда не повинна бути образлива, хоч вона буває болючою. А нам було дуже боляче дивитися, що делегація Української РСР була єдиною «туристською» делегацією серед усіх країн, репрезентованих на Експо-67 в Канаді протягом її ювілейного року. Представник київського уряду не тільки не відвідав канадського уряду, не тільки не був ним прийнятий офіційно (візита в міському управлінні Монтреалу не є державною візитом!), але навіть не мав відваги зробити спробу зустрінутися з українськими діячами Канади і з'ясувати їм справу участі чи неучасті України в Експо-67. Мабуть, просто побоявся, що не міг би пояснити страшного факту: після 50 років радянської «дружби з російським народом» український народ насправді далі залишається підопічним народом.

— Ну, що ж! Осудили ви нас, засудили, а тепер хіба каратимете. Жалко, що розійдемося в гніві.

— Ні, ми не судимо і не каратимемо. Наша розмова — одна із спроб пояснити вам, земляче, український підхід українців-патріотів до однієї української справи. Вони вважають, що українську справу треба всім українцям підтримувати всюди, ніде її не підривати, в кожній ситуації сприяти їй, навіть якщо її форми чи вид не відповідають нам або вам. Що найважливіше: ми — українці повинні за

всяку ціну уникати громадянської війни. Коли тільки вороги зуміли викликати серед нашого народу громадянську війну, тоді вони долали нас без великого труду. Ось чому на «День України» українські патріоти вважали доцільним проголосити непідписане й недомовлене «перемир'я». Громадянська війна між нами і вами в той день тільки зміцнила б карту московських централістів. Вони сказали б вам після такої ворохобні чи бурхливої демонстрації: «А ми вас не остерігали? Добре вам у всесоюзному павільйоні, безпечно вам під охороною досвідченого товариша Осіпова, то й було сидіти і не рипатись поза поріг. А то пішли на Площу націй і там наразилися на зневагу . . . » Після такого мудрого московського осуду вам, радянським українцям, уже не легко було б будь-коли вийти на міжнародний форум. А так, ми зуміли — якоюсь мірою — знайти українську справу такою спільною, якою вона є незалежно від ідеологій та кольору: це інтереси українського народу в даний час.

Водночас це був експеримент для українських патріотів. Радянських українців при нагоді Експо «зважено, змірено і оцінено» національною мірою. Показалося, що вагомість керівного прошарку УРСР дуже легка; людей на високу державну мірку там покищо не видно; а внутрішня якість т. зв. «української радянської людини» не вища, ніж якість «малоросів» або «хахлів» з 1917 року, коли творено Українську Народну Республіку, а вони кричали: «Хочемо бути разом з росіянами, бо всі ми руські». Різниця в тому, що сьогодні Україна має багато освічених людей і всіляких спеціалістів, а народ майже весь письменний. Але характер тієї освіченості всеодно переважно російський чи всеросійський. Тому сьогодні на Україні покищо немає кого протиставити російським «великодержавним держимордам», які нині, як і за Леніна, «роблять безліч насильств та образ» щодо українців і їхніх національних традицій та прагнень. Тому росіяни не рахуються з українцями — ні з партійними, ні з республіканськими діячами. Чи можна суворіше покарати націю, як позбавити її керівного прошарку і залишити її з керівниками, які дозволяють росіянам підштовхувати себе і вести туди, куди вони самі не хочуть?

За такої ситуації ми не судимо ані не караємо вас, бо ми є частиною українського народу і співвідповідальними за його теперішнє становище. Ми тільки робимо практичний висновок: карати треба гнобителів, а не пригноблених. Пригнобленими в СРСР є всі українці — і ті, що під возом, і ті, що на возі.

Тому ми розходимося не в гніві. Ми прощаємося з вами з теплими почуттями, як українці. Ми зблизька бачили наших земляків, уважно слухали їхні виводи та аргументи, пробували зрозуміти їхню точку зору. Надіємося, що вони також уважно прислухалися нашим словам, приглядалися нашим заходам. Ми віримо, що вони зрозуміли щирі прагнення українців-патріотів на чужині: бачити всюди Укра-

їну, як державу — рівну серед рівних, а не як «тягло в чужих поїздах бистроїздних». Ми впевнені, що наші земляки також прикро відчують становище свого народу, сини і дочки якого — за словами М. Рильського —

... ще ніколи не були собою,
Не підіймали стяга на морях,
Ні по чужих невиданих краях,
Де квіти квітнуть барвою новою.

Здогадуємося, що вони при цій міжнародній нагоді усвідомили той важливий недолік: не зважаючи на всенародну письменність на Україні, наш народ під радянським володінням далі темний і сліпий з національно-політичного погляду. Микола Хвильовий, на такий лад, характеризував Україну на початку 1920-их років: «Темна наша батьківщина. Розбіглась вона по кварталах чорнозему, зойкає срібною рососою по обніжках золотих своїх ланів, блукає поза вітряками і ніяк не знайде веселого шляху... Темна наша батьківщина. І болить наше мільйонове серце і хочемо запалити їй груди своїм сяйвом».

Наснажені пекучим болем наші слова інколи люто вражають ваші почуття. Ми свідомі того, але вони є тільки щирою спробою викресати з ваших сердець те саме сяйво. Погляньте: западає темна ніч над територією Експо-67, прикриваючи нашу спільну невдачу великого 1967 року. Дайте руку, Земляче! Ми ж однаковою мірою шукаємо веселого українського шляху, освіченого «вогнем надлюдської любови», який перетворює з'їдачів хліба у гідну націю з одним, мільйоновим українським серцем!

Монтреал, 29 жовтня 1967.

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

ЄВГЕН ВРЕЦЬОНА: **ВРАЖЕННЯ З ФЕРІЙ**

Треба довести авто до ладу, взяти з собою досить грошей, тобто стільки, щоб не треба було вертатися до хати пішки, навантажити стільки речей, скільки конечно з собою мати й рушитися у двійку — тобто з дружиною — з хати. Перед тим треба зладити плян подорожі, куди взагалі маєте намір їхати, копію його залишити дома, взяти з собою японське трансісторове радіо (найдешевніше, але цілком вистачальне) і рушити чимшвидше туди, де заповідають соняшну погоду. Якщо падає дощ, їхати далі. Так можна прегарно провести ферії, бачити те, що вас цікавить, і залишатися в одному місці тільки так довго, поки там цікаво. Додам, що треба їхати в червні або вересні, в місяцях, коли автовий рух не надто великий.

Власне так я провів ферії цього року. Це були найкращі ферії від післявоєнних років. Тим разом черга прийшла знову на Австрію. Це, очевидно, політично не розумне, бо можуть не впустити вас, подивляти Сіену чи брати участь у проці до Риму. Але під час ферій відкладаю політику на бік; найновіші вістки можна послухати в радіо також після трьох тижнів, бо товчення води в ступі нічого не міняє, не зважаючи на те, що про це пишуть газетярі.

Перше, що помітне після переїзду кордону, це кращі шляхи, ніж у Швейцарії, Франції або Німеччині. Скаже хтось: у Німеччині найгустіша мережа автошляхів. Так, але вони такі переповнені автами різної величини та різних ступенів (наприклад, «Адмірал», «Капітан», «Комодоре», «Кадет»), що вам швидко відходить охота опинитися в такому зорганізованому русі, де не можна порушатися із швидкістю більше, ніж 30–40 км на годину. Від цього правила — їхати дисципліновано в колоні — звільнені тільки «Мерцедеси», які, виминаючи цілі колони, не зустрічають ні в кого спротиву чи навіть злобних зауважень, хіба тільки заздрісні погляди. Одним словом, на тих автошляхах є порядок згідно з засадою «по старшині батька в лоб».

Але повернімося до Австрії. Знакування шляхів тут без закиду — воно доцільне та вчасне, так що кожний, навіть без компютера в голові, дасть собі раду. Не так, як у Франції, де призадумуетеся над придорожніми знаками так довго, аж моторизований жандарм дасть вам картку на п'ятдесят франків. В Австрії треба тільки знати, куди хочете їхати, все інше знайдете при дорозі. Автокарта може спокійно лежати не розгорнена, що дуже добре для нервів.

Мій початковий шлях ішов південною Австрією. Там багато доріг, збудованих приватним капіталом. За переїзд треба платити мито, як у середньовіччі. Це, очевидно, не дуже демократично, бо шляхи

має будувати держава, як для власних громадян, так і для туристів, що приносять чужоземну валюту. Але ви не жалієте тих шилінгів за право в'їзду, бо це таки найкраще втримані шляхи і вони ведуть у найкращі закутини країни, де немає жодних людських осель і куди не будуватимуть на державний кошт шляхів й за тисячу років. Про далекозорість тих приватників, які будували ці шляхи в порозумінні з місцевими та центральними органами влади, нехай свідчить факт, що будівництво деяких шляхів почали вже під час післявоєнної окупації. Щоб залишитися при темі, додам, що прегарні італійські автошляхи будуються також приватною ініціативою і приватним капіталом.

Через Тіроль — обов'язково через Сільверетта, Гохальпенштрассе, Герльоспас і Гросгльокнерштрассе, очевидно не зашвидко, бо там все цікаве, навіть молочнобілий туман — з'їжджаєте в долину Драви в Карінтії. Це — не важка дорога: бо спите 12 годин на добу, стаєте з ліжка не перед дев'ятою годиною і за день їдете не більше сотні кілометрів, очевидно з перервами на різні «сієсти», каву, фотографування краєвидів, які на картках можна купити дешевше.

Ночуете в Інсбруці. У сніданковий кімнаті, ви подивляєте дві колосальні картини — не важливо, чи це копії, чи оригінали: на обох — Андреас Гофер. На першій — він як гість у цісарському палаці; довга борода, голі коліна і пронизуючий погляд очей; навколо в половину зігнені спини двірських вельмож; йому передають грамоту. Це, може, сцена з Шенбрунського палацу або з «Бургу» у Відні. На другій картині А. Гофер сидить перед своєю кузнею: перед ним гармата з дерев'яних дощок; біля нього група переляканих його тірольських односельчан. Один з них читає з вибалушеними з пересердя очима відозву; тільки на обличчі Гофера кам'яна повага. Пояснення до картини просте: на першій — надання цісарської грамоти за успішно переведене повстання проти баварсько-французьких окупантів; на другій — перелякани тірольці читають повідомлення, що Тіроль признано таки Баварії в наслідок програної війни проти Наполеона.

На «Гросгльокнер-і» вас зустрічає біло-молочний непроглядний туман. Шкода, бо це — найкращий високогірський шлях в Альпах. Всюди дражнять вас платформи для відставлення авт і фотографування. На кінці дороги таки роблю одну фотознятку. Ніде не написано, що тільки знятки в соняшній погоді гарні.

Обідаєте у «Франц-Йозефс-Гютте». Це великий готель, а не «хата». Там купуєте сувеніри й картки, бо поштова скринька в готелі. У великій ідальній залі дивиться на вас з позолочених рамок Франц-Йосиф I, у мисливському мундирі. Кельнери привітні: один обслуговує вас, інші грають у карти при столику в куті. Ваш кельнер пояснює, що погода не завжди така погана, тому тут далі будують, між іншим, величезні гаражі на три поверхи. Гаражі мають також

ту корисну прикмету, що там, коло власного авта, можете перебраться, якщо перемокнете до нитки.

Пізно пополудні ви з'їжджаєте в Карінтію. Це — південь Австрії, і хоч паде дощ, тепло. Прикордонний край давньої монархії. Люди привітні, прізвища ненімецькі. Чи це тубільне населення, чи зайшло, не знаю. Але вони тут осіли від віків і дуже нагадують словінців або хорватів.

Ви вже в долині Драви, що дуже химерна і часто пливе не туди, куди потрібно. Тоді це — повинь. У готелі у Вінклерні кажуть нам їхати не просто на Філлях, а на Ліенц-Гайсбергзаттель-Гермагер. Але вже в Обердравбурзі є дороговказ, що дорога на Шпіталь вільна. Шляхова служба і військові піонерські з'єднання встигли усунути всі пошкодження. Очевидно, рух в обох напрямках великий. Це переважно німецькі туристи, які повертаються з ферій в Італії та Югославії. У Філляху Драва — не річка: вода каламутна, майже виходить з берегів, несе все, що може триматися на воді. Може, в Югославії матимуть радість з таких подарунків, але, може, тим разом річна служба та військові піонери витягнуть ще перед кордоном з води все, що має якусь вартість.

Нарешті ми у Фельдені над озером Вертерзее. Це — австрійська «Рівіера» і на цю назву вона цілковито заслуговує. Все розбудоване гарно та з смаком; локалі повні гостей. Тут ще сезон не закінчений, хоч погода таки дощова. Вода озера прозора, без водоростів, Це тому, що над озером тільки відпочинкові місцевості й каналізація ще не встигла забруднити воду, як це має місце навіть на французькій Рівієрі.

*

Після трьох днів очікування на сонце треба таки їхати далі. Сонце показується аж коло Земмерінгу. Тим разом це для мене довгий переїзд, більше ніж триста кілометрів, чого, звичайно, не роблю. Але я домовився телефоном ще у Фельдені зустрітися з давнім другом-командиром, якого не бачив з 1941 року.

Ми запрошені на вечерю. Це вже не садиба, але майже замок, який тут звуть «Ляндгавз». Стилево устаткована велика ідальня-бібліотека. Подають, як на Україні, ковбасу, сало, яйця, до того чай. Розмова йде на особисті теми: як кожний влаштувався після закінчення війни. Я ніколи не був утікачем, але завжди в дії — з більшим чи меншим успіхом. Перехід до «цивіля» я відразу почав працюю за своїм вивченим фахом.

Мій старший приятель — йому вже 70 років — пережив незавидні роки. Конфінування під час війни, смерть першої дружини, яку багато з нас пригадує собі і не забуде за її щирю українську душу, за її гостинність. Утеча перед більшовиками і розграблення всього майна

включно з вікнами та цъвяхами у дверях — це були дальші удари. Щб «доблесні» червоноармійці не могли забрати, вони знищили, включно з підлогами і стелями. На диво залишилася одна велика, стилева шафа, в якій тепер зберігаються рештки бібліотеки. Напевно захотів взяти її для себе якийсь вищий командир, але шафа ніяк не влазила в двері: сердега не знав, що такі великі меблі в нас розкладають на частини, опісля їх складають вже на місці.

Полковник ще молода людина, якщо поминути рік його народження. Він тепер годує расові коні й у цій ділянці він визнаний авторитет, що дає йому багато додаткової роботи — засідання, наради, а навіть навчання їзди верхи. Із задумою говорить, які можливості годівлі коней були б на Україні, бо після переходу в стан спочинку це було б його найважливіше зайняття — годівля коней і переконування щодо потреби повернутися до козацьких традицій, власне в наш змоторизований час.

Родом з Галичини, він перебув цілу першу світову війну і власнито не закінчив її ніколи. Відомий став його рейд з-над Дністра через Карпати на Чехо-Словаччину. Це було в 1920 році, під час великого маршу більшовиків на Польщу. Ген. Безручко вів тоді славну оборону відтинку під Замодем, а група ген. Удовиченка охороняла лінію Дністра. У тій групі Полковник, тоді ще сотник української армії, був командиром кіннотної частини, в більшості складеної з галичан. Поляки дивилися через пальці на організування частин з галичан, бо самі стояли перед загибеллю. На спробу поляків, вже після битви над Вислою, роззброїти його частину, сотник видав наказ відійти на Чехо-Словаччину. Такий то був Полковник. Він казав, що він вояк, і найважливіше — ніколи не здати нікому зброї. Успіхи та неуспіхи визвольних змагань 1917—1920 рр. він пережив у сідлі з своїми кіннотниками. Денікін і ЧУГА — він завжди був вояком, вірним наказам своїх зверхників та уряду. Він був у бригаді Шепаровича, одній з тих частин, що в кризовий момент перейшли на бік армії УНР. Коли ж не стало української вільної, суверенної території, дальший його шлях — УВО й ОУН. Єдина зброя, яку ми мали на Закарпатті, це була зброя, що її Полковник перевіз до Хусту.

Він закінчив австрійську військову академію у Вінер Нойштадті. Це — школа, до якої приймали тільки вибранців, і її закінчило тільки небагато українців. Саме цього року святковано 50-річчя промоції, на якій іменування старшин переводив сам австрійський цісар. На свято прибуло ще 50 колишніх випускників академії з усіх-усюдів, були навіть колишні офіцери з Югославії. Про це свято Полковник згадував не без зворушення.

Під час вечері розмова велася німецькою мовою. При авті ми ще раз розговорилися. Ми самі, тому полковник переходить на українську мову. Йдуть хвилини за хвилинами, влучаю мотор. Ми обидва

зворушені... , але було темно, бо у вересні ніч приходить швидко та вчасно.

*

Відень — це місто для себе, з власною особистістю. Очевидно, з Віднем ми традиційно зв'язані саентиментом наших батьків. Минулого року я провів у Відні три тижні, тільки для пізнання його культурних пам'яток — від стилевих будівель до галерій включно. У музеях багато малярів-копістів — нині дуже поширене зайняття серед тих, що ще вміють більше, ніж малювати один квадрат у другому або обрамовувати діру обручем з бетону. З одним копістом починаю розмову. Це — професор Академії мистецтв у Відні, він зайнятий копіюванням, здається, «Марія з дітям і святими» Беноццо Гоццолі. Він пояснює мені, що копіювання старих майстрів справа дуже складна. При копіюванні треба брати до уваги не тільки стан, в якому картина тепер знаходиться, але треба старатися відтворити образ таким, яким він був кількасот років тому. Для цього треба бути не тільки мистцем, але мати великий засіб технічного знання і техніки малювання тих часів. Він мусить робити багато проб, заки вирішити, як треба накладати фарби у копії. Це така сама складна справа, як реставрування старих майстрів, чого не можна доручити комунебудь, і, звичайно, таке реставрування є ділом групи мистців, які працюють не тільки фарбами, але й дискусією, нераз дуже гарячою. Я бачив одну закінчену копію, і ніде правди діти, вона зробила на мене більше враження, ніж оригінал. Професор пояснив мені, що це тому так, що копія передає образ таким, яким він насправді мусів бути кількасот років тому.

Столиця колишньої габсбурзької імперії — це не тільки мистецькі пам'ятки. Це — вся історія монархії, зокрема історія 68-річного панування Франц-Йосифа I. З його доручення знесено старі вали міста і створено величавий «Рінг». Перспектива «Рінгу» не така безконечна, як перспектива Сени, вона далеко коротша, але зате ситніша. «Рінг» обов'язково треба перейти пішки з одного кінця на другий.

Недалеко від Альбертінум, я бачив стару гравюру у вітрині. Їх там було більше, але одна вбилася мені в пам'ять: цісар їде з «Бург-у» через Маріягільфсштрасе до Шенбруну. Так каже підпис. Коло нього сидить ад'ютант, на кізлі повозки — візник й камердинер у лівреях. Нікого більше, ні перед повозкою, ні за нею, тільки юрба піднесеними руками вітає монарха. Це мала бути колись малоццо не щоденна подія. А нині? Мотоциклі з усіх боків, здоровезні ляйбвехтери навіть на ступенях авта, а людей тримають густо розставлені поліцаї на краю хідника. Саме в той час приїхав до Відня президент СРСР Підгорний з дочкою, Нагалкою, з офіційною візитою. Його гостили на Каленбергу. Я таки посміявся з цього пункту протокольної програми, і це був, мабуть, дотепний молодець, який вставив Каленберг у про-

граму: там можна було показати Підгорному не тільки місто з гори, але й нагадати, що звідти почався бій за визволення міста від турецької облоги в 1683 році. Мовляв, була не одна спроба дістати місто, але ці спроби кінчилися як під Каленбергом. Трохи промовиста алюзія до наступу із Сходу. Я був попереднього дня на Каленбергу. Ресторан пустий, це ж — листопад; тільки в одній замкненій кімнаті якимось зібрання. Після закінчення учасники шнурочком виходять до автобусу. Новісенські убрання, які чомусь зле допасовані до фігур, так що навіть небистре око бачить, хто це такий. На моє питання в гардеробі вияснює мені присутня жінка з обслуги, що це — якийсь хліборобський з'їзд, при чому химерно підсміхається. Справді, можна було бачити між тими «хліборобами» різних типів — від мало замітних хирляків до атлетів тяжкої ваги.

*

Минулого року знову актуальною стала справа південнотірольських «терористів». В Глюрнсі (офіційно: Гльоренца) віддано в напрямку касарні карабінєрів декілька сальв з машинових пістолів. З цього вийшов великий нічний бій. Карабінєри густо стріляли «Богові у вікна». Ноти з Риму до Відня. Преса засуджує нікому не потрібний напад. Це правда. Нікому не потрібний. У листопаді припало якраз 100-річчя великих перемог австрійського маршала Радецького в Італії. Під пам'ятником зібрався народ, мовчки кладуть вінки від армії, студентів, різних організацій. У пресі багато про Радецького. Згадано навіть, що після його смерті, цісар сплатив його приватні борги — кілька мільйонів крон. Які ж це були борги? І про це можна було прочитати в пресі. Бувши командиром військової округи в Празі, куди двірські кола «відіменували» невігідного їм маршала, він власним коштом, тобто затягненням боргів, вивінував один, на його думку, додатково необхідний полк артилерії. Поговірка каже, що наприкінці не вистачило грошей на штани для всіх артилеристів. Маршал дав наказ, що всі артилеристи на конях можуть йти на війну без штанів. Так кажуть, і, здається, було щось у тому правди. У газетах можна було також прочитати, що похоронний похід маршала вів сам цісар на коні, на чолі почетної сотні.

При цій нагоді хочу згадати про один курйоз. Після світової війни і проголошення республіки, не встановлено жадного державного свята, й австрійська республіка коротала свій вік без будь-якої традиції і без спроби створити нову державну думку. Тому й не дивно, що в усьому верховодили т. зв. «австромарксист», яким чоло ставили всілякі «патріотичні організації», між ними напів фашистський Гаймвер. 1966 рік, якраз у листопаді, привів «революційну» зміну: австрійці пригадали собі, що їм не треба нав'язувати до ідеї «гайм інс Райх» і що вони мають власну багату традицію, якої не треба соромитися. В

цьому році офіційно встановлено державне свято, яке святковано вперше від закінчення першої світової війни.

Цього року я був у Відні тільки два дні, щоб відвідати декого із старих знайомих. Далі я поїхав шляхом, яким мусіла їхати двадцять-два роки тому моя дружина, в мандрівці на Захід, шукаючи мене. Санкт-Пельтен — чергова наша ціль — не нагадує міста з часів альянтських бомбардувань. Це — чепурне містечко, що зраджує охоту розбудуватися модерно. Із Ст.-Пельтену тільки півгодини спокійної їзди в долину Дунаю — Вахав. Ми їхали правим берегом, оглянули прегарне містечко Вайсенкірхен, із замком, і Мельк з далекої перспективи цього берегу Дунаю. Гарно збудований автошлях веде нас до перехрестя у Заттледті, а звідси до могутнього монастиря з його бароковою церквою в Кремсмюнстері. Ночуємо в Бад Галлі, де ще сезон триває: повно пацієнтів, людей старших, яких туди послала каса хворих. Містечко гарне, зокрема прегарно розташований курортний парк. Курортна оркестра грає вранці і пополудні, коли пацієнти йдуть пити склянку своєї солоної води.

Ще перед обідом повертаємося знову на автошляхах і в Зеевальхені з'їжджаємо на дорогу на озера Аттерзее та Мондзее, де з'їдаємо свої припаси, призначені на нинішній день. Вода в Мондзее така хрустальна, що аж кортить напитися. Після довшого відпочинку (ми взагалі всюди відпочиваємо) їдемо над Вольфгангзее, до Санкт-Гільгену, де над озером, тим разом у ресторані, знову відпочиваємо.

Звідси вже тільки недалеко до Зальцбургу. Тут не думаємо довго затримуватися, тільки до наступного дня. Щоб оглянути Зальцбург, потрібно цілого тижня, тому обмежуємося вечірною прогулянкою містом, при чому відвідуємо найбільш відомі церкви. На площі Макартпляц, напроти церкви св. Трійці, пам'ятник воякам 59 пішого полку з першої світової війни. Їх впало на різних фронтах 5 000. В іншому місці пропам'ятна таблиця з іменами тих добровільців, що впали в обороні південного кордону — проти Італії. Добровільці, це — люди старші віком, які не мусіли «рокувати».

У малому тірольському селі Вальхзее, де моя дружина прожила перші місяці американської, опісля французької, окупації і яке ми якраз з тієї причини відвідали, видніє на церковній стіні пропам'ятна таблиця загинулим з першої і другої світових воєн. Список з першої світової війни довший — коло 30 чоловіків, тобто більше ніж десять відсотків всього населення, яке тоді нараховувало не більше триста душ. Це означає, що на полі бою впали всі чоловіки з села від 18 до 45 років, всі на італійському фронті. Мені нагадалася каплиця-пам'ятник загинулим в обох війнах на горбку біля церкви у Фельдені, в Карінтії. І там список поділений: окремо записані ті, що загинули в 1919 році, тобто вже після закінчення війни. На стіні каплиці знаменні слова: «У пам'ять загинулим, на пригадку живучим».

Я мав намір поїхати над річку Ізонцо; це з-над Вертерзее не далеко, але загроза повені перешкодила. Ізонцо — не звичайна собі кордонна річка. У першій світовій війні там непорушно стояв австрійський фронт. Італійці під командуванням ген. Кадорно пробували вдертися в ці позиції аж дванадцять разів. Це були голосні дванадцять італійських офенсив над Ізонцо. Остання закінчилася відкиненням італійців аж на Піяву. Фронт тримали майже два роки українські полки з Галичини, хорвати, словінці та босняки (серби ісламського віровизнання). Це був майже чисто слов'янський фронт. Це — вже давні часи, але пам'ять про ці тяжкі бої живе ще в нашому народі.

Після закінчення війни кількадесят тисяч українських вояків дісталася в італійський полон, не випадково, а на інтервенцію англійських та французьких дивізій. Як їх прийняли і як трактували італійці можна прочитати в записках Є. Онацького, що саме друкувалися в «Сучасності». Тому нікого не може дивувати, що й в мене є певне сантиментальне ставлення до цієї, в історії нашого народу трагічної, річки. На пам'ятнику у Фельдені також вириті імена тих вояків, що впали вже в 1919 році. Чому так? Це стає ясним, коли поїхати на Решенпас. Кордон пробігає там півтора кілометра від провалу, на австрійській території. Це власне ті різні «півтора кілометри», які треба було обороняти перед зазіханнями італійських колоніялістів, які пішли далі у визначуванні кордонів на півночі, ніж тодішні політики інших альянтів. Якби не цей безглуздий диктат з 1919 року, не було б сьогодні «питання Південного Тіролю», який залишиться й на майбутнє скритим вогнищем гострих конфліктів між Італією і Австрією, як тільки для цього виникатиме відповідна нагода.

До Інсбруку ми заїхали вдруте, щоб оглянути Європа-Брюке. Це — імпазантна конструкція, в якій можливості модерної техніки розумно пов'язані з красою довкільної природи. Я зауважив вже на автошляху Відень-Зальцбург, що гармонізація модерних конструкцій з природою це — основна заповідь австрійських архітектів. Це видно не тільки в будівництві шляхів і мостів. Модерні готелі тут — не бетонні стовбури, які хочуть за всяку ціну шокувати глядача оригінальністю. Можна посміхатися з «Гайматстіль», але він таки гарний. Зокрема в Тіролі і Форарльберзі ваше око з розкішно спочиває на тих нових будівлях, достосованих як до старих, так і до природи довкілля. Самозрозуміло, що в середині ви знаходите там модерний комфорт — дискретний і не нахабний. Згадую це, бо не всюди це таке самозрозуміле. Прикладом можуть служити нинішній Ст.-Моріц або Монтана у Швейцарії.

Цілком зайво було їхати далі — на Бреннер. Це хіба найбільше бридка місцевість, яку нам довелося бачити в Австрії. У ресторані, де ми пішли на перекуску, моя дружина з докором сказала мені: «Це хіба самі тірольські терористи, що сидять при сусідніх столах».

«Не всі, — відповів я, — тільки половина, друга половина — італійські шпигуни, які стежать за тими терористами». Це, очевидно, гумористична пересада, але австрійська преса справді приносить багато вісток про цікавих італійських «туристів», які придивляються різним будовам на дорогах і випитують за різними людьми. Зате по італійському боці, як згадує ця преса, будують бункери та укріплені становища, якби йшло . . . до війни. «Близький Схід» в Альпах?

Очевидно, я оцінюю настрої по цей бік кордону. Я розмовляв із старшими людьми, учасниками першої світової війни. У таких розмовах не можна вимагати виразного ставлення до питань війни чи миру; це роблять репортери з професії. У кожному разі я не міг зауважити в них якихось почуттів ненависти до італійців; зате нехить і нераз згірдливе ставлення: «Ми їх завжди і всюди били, вони — жадні вояки».

Де кілька років тому я провів ферії в Санта Марія — Мюнстерталь, у Гравбюндені. Мій хазяїн був під час першої світової війни у швайцарській армії, власне в тих частинах, що стояли як охорона кордону на Умбрайльпас, — це тільки півтора кілометра від відомого провалу Стільфзерйох («Пассо ді Стельвіо») — і він мав багато нагод придивлятися боям. Тут атакували найдобірніші італійські частини, «альпіні», але кожна їхня атака закінчувалася досить полохливою втечею. На провалі й в групі масиву Ортлера стояли тільки австрійські запасні частини, складені із старших річників. Мій хазяїн — ретороманець. Вухо звичайного туриста дочуває в ретороманському говорі італійський діалект. Але, борони вас Боже, сказати це голосно. Ретороманці не люблять італійців власне за те, що вони вважають ретороманське населення у Швейцарії італійцями. Тому реторомани в Мюнстерталі симпатизують з тірольцями, зокрема з південними.

Тоді я зробив також прогульку до Мерану. У поворотній дорозі я переїжджав Глюрнс, по-італійськи Гльоренца (щось як Баби Тлусте — Товстобаби, Дябелкуф — Чортків). Вулиці повні народу, замаєні переважно жовто-білими прапорами; також помітні густі стежі карабінерів на «джіпах». Я зупинив авто і запитав першого, який був найближче, що це таке. «Пріміц», відповів він. Тобто уроженець Глюрнсу відправляє свою першу Службу Божу. При цьому я зауважив косий погляд молодого чоловіка в бік найжених зброєю «джіпів» карабінерів.

Останньо відбулася в Зальцбурзі нарада представників політичних партій Південного Тіролю з представниками віденського уряду. Один журналіст поспішився з «недискрецією», що між обома партнерами дійшло до повного погодження щодо формули італійсько-південнотірольської згоди. Наступного дня делегати Південного Тіролю спростували цю інформацію, вияснивши, що, навпаки, до жадного погодження не дійшло і не могло дійти. Римсько-віденська формула згоди

аж ніяк не є приємлива для південних тірольців, бо цілі обох договірних сторін різні, і в договоренні не передбачено жадних гарантій міжнародного характеру. Теза Риму, що, мовляв, ідеться про внутрішньоіталійську проблему, південних тірольців не переконує. Це так представники «опортуністичних кіл», якби ми їх колись назвали.

Читач може бути здивований, що тільки місця присвячую південнотірольській проблемі. У великій політиці можна до цієї проблеми по-різному підходити. Пересічний австрійський громадянин, зокрема тіролець, завжди вважатиме Південний Тіроль частиною своєї батьківщини, загарбані італійцями, і тут нічого не допоможуть бідкання сусідів (власне з причини Сієни і прощі до Риму) та тенденційно-фальшиві інформації преси. Можуть офіційні кола у Відні та преса засуджувати терор з підкладанням бомб. Для мене питання відкрите, хто накидає терор. Бо ми також пережили терор противника без бомб. Якщо навіть нікому не хочеться воювати за Південний Тіроль («умирати за Гданськ?»), рух опору, все одно як його назвемо, буде так довго існувати, поки не прийде розв'язка цієї проблеми, а вона тільки одна: повернення Південного Тіролю до Австрії. Справа в тому, що італійці мають цілком виразну програму навчити південних тірольців так добре говорити по-італійськи, щоб вони забули свою рідну мову. Південним тірольцям ані не сниться стати італійцями. Це заявляють обидві сторони цілком явно та славно. І яка тут можлива інша розв'язка? Терористи? Нас також називано «терористами і бандитами з ОУН»; проти нас був також рідний спротив реальних політиків. У Тіролі також і реальні політики є рішуче проти італійських плянів.

Доброю ілюстрацією обосторонніх настроїв може бути репортаж швейцарського радіо від 5 жовтня цього року. Швейцарський журналіст інтерв'ює шефа безпеки при дирекції поліції в Інсбруці: він має готові фрази, які старається підсунути гофратові, але цей відповідає стримано, майже півсловами. На питання, чи це його ініціатива щодо розмов з генералом карабін'єрів, він відповідає: ні, це — ініціатива віденського міністерства внутрішніх справ. На питання, з чим приходить генерал, відповідь: він подає мені різні інформації. На ствердження журналіста, що вони обмінюються інформаціями, відповідь: ні, я не пригадую собі, щоб я колинебудь давав генералові якінебудь інформації. Радіокоментатор закінчив незручне інтерв'ю з Інсбруку заміткою, що справи не стоять так зле, бо ось у Боцені заснувався спільний тірольсько-італійський театральний клуб, в якому тірольці беруть на приціл Андреаса Гофера, а італійці — своїх національних героїв. Це — також метода «направляти міжнародні відносини»

Це була гарна ферійна подорож з дуже різноманітними враженнями і її варто було зробити хочби для того, щоб мати тему до написання «подорожніх нотаток».

СПОГАДИ

ЄВГЕН ОНАЦЬКИЙ: ПО ПОХИЛІЙ ПЛОЩІ

ЗАПИСКИ ЖУРНАЛІСТА І ДИПЛОМАТА

(Продовження)

На вівторок, 13 квітня, французький текст того листа був готовий. Мазуренко його ухвалив без усяких змін, але, коли я висловив думку, що його обов'язково треба перекласти на італійську мову, бо мова французька мова, певно, не вільна від усяких недоліків, і якщо той лист попаде в руки якогось француза, він нас висміє, — Мазуренко спротивився. По-італійському він нічого не розуміє, і йому здавалося незручним, що, якби він передавав того листа Серраті, і той попросив би у нього пояснення, він не знав би, про що, власне, мова... Нарешті, мені пощастило його умовити. Беттаріні, єдиний співробітник пресбюра, що мені ще залишився, переклав листа на італійську мову. Сам же я написав його ще й по-українському, щоб Мазуренко добре знав, у чому справа.

«Дорогий Товарищу!

«Оце вдруге „Аванті” порушує справу національностей з погляду комунізму. Перше це було в статті від 6 лютого (ч. 22) під заголовком „Демократи, імперіялісти і більшовики”, вдруге — в статті, надрукованій 8 квітня під заголовком „Комунізм і пригнічені нації”.

«Легко зрозуміти, що ця справа для нас, українських соціялістів, має виключну вагу, бо саме в наслідок відмінності точок погляду на цю справу, нам доводиться поборювати російський більшовизм, щоб боронити свободу нашої країни, щоб боронити право, що належить нашому народові самому собою розпоряджатися; щоб боронити, нарешті, гарні засади Інтернаціоналу, що з їх приводу автор другої з вищеназваних статей в „Аванті”, який підписався Квідам, написав такі правдиві слова: „Незалежність націй для провідника російських комуністів (тобто Леніна) не може і не сміє бути нічим іншим, як тільки не м и н у ч и м кроком до Інтернаціоналу вільних народів”.

«Щоб Ви могли ясно зрозуміти причини боротьби між українськими і російськими комуністами, ось лист, що його мій брат Юрій Мазуренко вислав був до російських комуністів і що його вже надруковано в Римі в «Ля Воце дель Україна», ч. 11 від 18. XI. 1919. Ось він:

Матеріали з найновішої історії України, опубліковані в цьому редакційному відділі журналу, друкуються на відповідальність авторів.

«Від імени повсталого трудового народу, я Вас повідомляю, що українські робітники та селяни повстали проти Вас, як влади російських напасників, бо, обгортаючись святими для нас ідеалами, Ви нищите не тільки самий ідеалізм і саму владу робітників та селян сусідніх держав, але й всю соціалістичну систему.

«1) Ви називаєте себе „урядом робітників” і одночасно вивозите з України найважливіші матеріяли — вугілля й машини, припиняючи, таким чином, працю фабрик та майстерень і залишаючи на бруківі голодних українських робітників.

«2) Ви називаєте себе „урядом селян” і одночасно своїм анархічним вивозом збіжжя нищите добробут хліборобської класи. Ваші війська палять хати, нищать села, гвалтують жінок, убивають старих і малих. І Ви силою забираєте в селян збіжжя, щоб вивезти його з України.

3) Ви називаєте себе „комуністичним урядом” і, замість того, організуєте уряд комісарів охоранки, які ні в чому не відрізняються від царських шпигунів. Там, де радам робітників та селян було передано справжню владу, Ви їх розігнали Вашими багнетами. Ви підробили вибори, щоб створити більшовицьку більшість, і Ви добре знаєте, що говорите неправду, твердячи, ніби маєте владу волею українських робітників та селян. Організуючи комуністичні осередки, Ви виганяєте з них, як тирани давніх часів, свідомих робітників і селян, бо вони не можуть прийняти Ваших автократичних думок, що підтримують центральну владу й диктатуру окремих осіб.

«4) Ви називаєте себе „соціалістичним урядом”, тоді, як Ваша політика є в істоті не тільки антисоціалістичною, але — ще гірше — антидемократичною. Вона не просто контрреволюційна, але така, що в кожному разі мусить викликати революцію і загрозити знищити всі здобутки робітників і селян. Денікін, Колчак, Галлер, добровольці, різні „Ліги відродження Росії” — безпосередні наслідки Вашої політики, бо Ви божевільно підбурили народні маси, підмінуючи самі бази соціальної революції.

«5) Ви називаєте себе „українським урядом”. Але подивіться, що Ви зробили з Україною! Ви її знищили; Ви її зубожили; залізниці більше не функціонують; загальний добробут більше не існує. Українська мова зникла; школи поруйновано; українські політичні діячі ув’язнені, або розстріляні. Замість Української Народної Республіки, в якій брав би участь український трудовий народ, Ви зробили російську колонію; українські робітники й селяни стали кріпаками, які працюють для Росії, продаючи Вашим пропагандистам продукти власної праці за папірці, що не мають жадної вартости. Ви кричите по всіх-усюдах „Хай живе Інтернаціонал!”, а замість того, замість вільної інтернаціональної спілки, Ви вводите політику, яка має на меті підбити Москві всі держави, в яких зорганізувалася влада робітників та селян. Ви кричите на чотири вітри, що всі національності повинні йти

до єднання, але робите таку політику, що тепер на Україні відносини між євреями й іншими національностями дуже напружені. Ви прийшли назустріч українському народові, як приятелі, але ледве один місяць пізніше Ви вже почали здійснювати свій плян зруйнування України: Ви відкрили двері ген. Денікінові та його гідним товаришам, які йдуть Вашими слідами з всеросійським прапором і з методами, подібними Вашим».

«Грунтуючись на цьому всьому, Юрко Мазуренко вимагав від Раковського, щоб він димісіонував з посту голови т. зв. українського уряду рад і передав усю владу Директорії. Крім того, він вимагав, щоб більшовики залишили Україну і віддали назад весь залізничний матеріал, вивезений до Росії.

«Паризький щоденник „Л'Юманіте” минулого лютого видрукував також статтю, в якій наводилися три різні тези щодо нашої теми, які існують у колах російських більшовиків. Перша теза П'ятакова, що зовсім не визнає народам права на самовизначення і допускає тільки диктатуру пролетаріату. Друга теза Бухаріна, який хотів би, щоб право самовизначення було визнано тільки пролетаріатові різних країн. І, нарешті, теза Леніна, який, не роблячи різниць, визнає право на самовизначення кожному народові. Ідеї, що в них Ленін знаходить своє надхнення, ясно виявляються в таких його фразах: „Ніхто не буде уявляти собі, що ми можемо не визнати тепер права польської національності. Це ясна правда. Польський пролетарський рух іде тим самим шляхом, що й наш, він іде до диктатури пролетаріату, але не такої, як в Росії. Ми налякали б робітників, кажучи їм, що москалі, великороси, які завжди гнобили поляків, хочуть ввести в Польщу свій великоруський шовінізм, вкритий наліпкою комунізму”.

«У промові, яку Ленін виголосив 19 березня на оборону своєї тези, він ще раз настоював на своїй ідеї й перестерігав товаришів від своєрідного шовінізму, що, ні на що не зважаючи, таки тримається серед російських комуністів, і тому, пародіюючи відому говірку, він не побоявся сказати: „Пошкрябайте комуніста і ви знайдете великоруського шовініста”. Він нагадав про закоренілу ненависть інородців до росіян за царизму: „Це тільки тепер — сказав він — ми намагаємося це виправити, і то дуже невдало. У нас є, наприклад, комуністи, які кажуть: „Школа має бути однакова для всіх. Отже не починайте навчати іншою мовою, ніж російська”. На мій погляд, такий комуніст — ніщо інше, як великоруський шовініст. Цей шовінізм існує в глибині душі багатьох з нас. З ним можна боротися”.

«„Аванті” в статті від 6 лютого, на жаль, вийшов із тези Бухаріна, а не Леніна, як це видно з багатьох фраз, що саме Ленін про них сміливо говорить своїм товаришам: „Пошкрябайте комуніста і ви знайдете великоруського шовініста”.

«Очевидячки, Квідам в „Аванті” від 8 квітня (ч. 85) помиляється, коли каже: „І, як Ленін, так думають і пишуть Радек, Троцький та

інші інтерпретатори й поширювачі комуністичного слова". Помиляється, бо слова „комуніст” не вистачає, щоб усе висловити. І саме тому ми бачимо, що багато українських комуністів виемігрували із своєї землі, не погоджуючись у національній справі з російськими комуністами.

«Ясно, що такий стан речей може тільки затримати хід світової революції, бо поки будуть у світі пригнічені національності, які не матимуть можливості говорити, як рівний з рівними, з тими, хто їх давніше пригнічував, марно буде говорити про якусь співпрацю між ними.

«Підтримуючи всіма силами тезу Леніна, ми, українські соціалісти, відчуваємо глибокий жаль, що її ще не знають як слід в Італії. Вибачайте мені, Дорогий Товаришу, це мое зауваження, але це — мій обов'язок, як українського соціаліста, поставити справу цілком ясно, і то тим більше, що я знаходив тут, у Римі, між російськими соціалістами тільки осіб, які не в стані піднести до тези Леніна, але обмежуються прийняттям тези Бухаріна, або — і це ще болячіше — вищезгаданої тези П'ятакова, тобто, згідно з висловом Леніна, „великоруського шовініста”. На мій погляд, це справа така важлива для проблеми миру на Сході Європи і для успіху революції, що я хотів би, щоб її продискутовано в Дирекції партії, бо з вищезгаданих двох статей „Аванті” випливає ясно, що в лоні Вашої партії немає ще твердо усталеної думки щодо проблеми національностей. Особливо тепер, коли представники Соціалістичної партії ідуть до Росії, повинні б бути їм добре відомі як ті відмінності поглядів щодо справи національностей, що існують між самими російськими комуністами і між російськими та українськими, так і ті труднощі, що з цих відмінностей поглядів походять.

«Вітаю Вас, Дорогий Товаришу, по-братському. Василь Мазуренко.

«П. С. Я вже скінчив був цього листа, коли одержав „Вперед” зі Львова від 2 квітня, в якому вичитав таку цікаву завагу:

„„Цюрхер Цайтунг” надрукував листа Леніна до українських робітників і селян, з якого вибираємо такий уступ: „Існує одне дуже важливе питання: чи Україна має бути незалежною соціалістичною республікою рад, союзницею Російської Радянської Республіки, чи ці дві держави повинні злитися в одну радянську республіку? Ми маємо один ідеал — об'єднання всіх робітників та селян в усьому світі в одній великій радянській республіці. Війна породила почуття ненависти, що має своє коріння в різних національних проблемах. Ми хочемо спонтанного, добровільного єднання всіх народів. Але такого єднання не можна досягнути за короткий час. І тому ми примушені діяти розважно; треба мати терпіння і бути готовими піти на поступки перед рештками недовір'я, що існує між національностями. Питання кордонів не належить до питань першої ваги, це — тільки другорядне питання. І тому тепер ми можемо його відсунути набік, бо серед вели-

ких хліборобських мас почуття національного недовір'я ще дуже закорінене і тому прискорювати справи було б шкідливо. Між боротьбістами (українськими комуністами) і більшовиками існують розходження, панує незгода, бо боротьбісти відстоюють незалежність України. Але з цього не повинна поставати незгода. З'їзд українських рад повинен вирішити цю справу. Ми, московські комуністи, повинні витравити з коренем великоросійський націоналізм, і там, де між нами і українськими комуністами виникають розходження, ми повинні радо йти на всякі поступки і прийти до повного порозуміння».

Цього листа Мазуренко мав забрати сьогодні до Міляну, куди виїжджає, щоб отримати 35 000 лір, що їх переслав М. Ковалевський для місії на адресу Мілянського банку, а також, щоб побачитися з Серраті. Але спізнився на поїзд і поїде завтра.

Я давав М. Єреміву читати лист до Серраті, і він його дуже хвалив.

17 квітня 1920

Мазуренко виїхав сьогодні до Міляну, а звідти думає поїхати до Сан-Ремо. Перед від'їздом він ще полагодив справу передачі книжок для соціалістичної фракції парламенту. По них приїжджав Шефтель. Він оповів, що в наслідок конвенції, яку підписали в Копенгагені М. Літвінов, з одного боку, а Анджольо Кабріні, як представник Національної ліги італійських кооператорів, з другого, розпочинаються регулярні комерційні зносини між Італією і Росією, і незабаром має виїхати до Росії комісія італійських соціалістів, в якій і він братиме участь. Він охоче погодився взяти з собою листи для батьків Ніни у Києві. Він запитував Мазуренка про Перепелицю, який, мовляв, закидає дирекцію Соціалістичної партії телеграмами, де рекомендує себе, як представника українських кооператив, і заявляє своє бажання їхати з комісією соціалістів на Україну. Дирекція на всі його телеграми відмовчується, бо не хоче мати щось спільне з Перепелицею, як людиною вже досить скомпромітованою.

— Чим?

Шефтель не хотів сказати ясно, але з натяків виходило, що — гульнею та занадто широким життям, в якому він розкидає не знати чий гроші. Шефтель також запевнив мене, що він намовив Мазуренка податися до димісії, бо, мовляв, товк йому про це вже два місяці, але боїться, що тепер його димісія приходить занадто пізно, і до того — занадто тихо. Треба було б, мовляв, зробити заяву в часописах, широко розголосити, щоб ця димісія мала якесь політичне значення. Знайшов дурня! Мазуренко зовсім не поспішається, оглядаючись на

всі задні колеса, щоб і чести зазнати і кошти придбати. І він зовсім не така пасивна людина, як гадає Шефтель...

А Шефтель напевно і перед партією хвалиться, що це він, мовляв, «обробив» Мазуренка.

18 квітня 1920

Уже почало вечоріти, як я підійшов до вікна нашої пансіонної кімнати, щоб трохи дихнути свіжим повітрям. Раптом мою увагу привабили цілі зграї ластівок, що заповнили блакитну просторінь, швидко проносячись в усіх напрямках з веселою пронизливою пискнявою.

— Ніно, Ніно — покликав я, — дивись скільки ластівок!

Я навіть ще не здогадувався, що ця несподівана поява такої маси ластівок означає.

— Ластівки, ластівки! — зраділа й Ніна, широко розчиняючи вікно.

У високому зеленкуватому небі, де ледве рожевіло кілька маленьких хмарок, цілком як у Рафаеля в його чудових творах, кружляли, ганялися одна за однією і за непомітними для нашого ока комахами. Повітря було повне руху й вереску. Деякі зникали десь за обрієм або за сусідніми будинками, але на їх місце налітало все більше й більше.

І несподівана туга почала нас огортати.

— Це ж вони летять в Україну! — зформулювалася нарешті думка. Ще довго ми стояли при вікні, вбираючи повними грудьми тепле весняне повітря і стежачи за ластівками, що з приходом сутені спускалися все нижче й нижче, ось почали літати вже між домами, ось якась ледве не залетіла в нашу кімнату. А в нас було повно ніжності до цих маленьких творіннячок, що перелітали моря, перелітали гори, перелітали гарні багаті країни і все таки поверталися до рідного краю — до нашого краю, до їхньої й нашої батьківщини!

Як засвітили лампу, Ніна написала листа додому, в надії, що його Шефтель таки передасть:

«Дорогі Мамо й Тато!

«Користуємося нагодою, щоб передати Вам листа через італійських соціалістів, що їдуть до Росії. Думають побувати й у Києві... Які були б ми щасливі, якби цей лист дійшов до Вас, і Ви й від себе могли б передати нам відповідь. Я прошу одного з італійців відвідати Вас, коли він повертатиметься до Італії (його дружина залишається тут). Пишіть через нього.

«Тут багато порохів і галасу, а через місяць, кажуть, буде справжнє пекло. На вулицях шарварок, біганина, гармидер, сказано — південна країна!

«Ми здорові, працюємо (я пишу на машинці); я зайнята службою півдня, а Євген вранці та ще ввечорі години дві-три. Для себе залишається небагато часу. Час летить жахливо, — адже ми в Італії вже сім місяців, а не встигли, можна сказати, ще й оглянутися. Завжди думаємо про Вас і тужимо. Так би хотілося мати від Вас якусь вісточку, довідатися, як Вам живеться, чи Тато працює в школі, чи Ви здорові. Ми Ваш лист від вересня 1919 одержали й копію відповіді на нього тут прикладаємо. Писали ще кілька разів з Італії, але не певні, чи Ви ті листи одержали. Ваш лист нам переслано через Інтернаціональний Червоний хрест у Женеві. Якщо є його відділ у Києві, то це був би найкращий шлях.

«Посилаємо Вам наші світлини, зфотографовані в околицях Риму. Якщо буде можливо, перешлемо Вам ще щось — звідси має їхати до Вас у скорому часі відділ Італійського Червоного хреста. Слідкуйте по часописах, чи не буде вістка про його приїзд. Напишіть, що Вам найбільше бракує.

«Сьогодні через Рим перелітала маса ластівок... Кружляли, щепетали, деякі підлітали зовсім близько до нашого вікна (правда, ми живемо височенько, на шостому поверсі) — напевно полетять до Вас. Яка шкода, що не зможуть Вам розповісти, як ми з Євгеном довгодовго на них дивилися і згадували... думали, що Ви, мабуть, дуже раді цій весні, після зими без дров, без вугілля...».

19 квітня 1920

Д-р Окопенко прислав телеграму, що, всупереч нашому сповіщенню про висилку йому в'їздної візи до Італії, італійське посольство у Відні відмовляється вислати йому візу. Пані Єрем'єва, на просьбу чоловіка, пішла до міністерства закордонних справ, і там їй сказали, що справді посольство відмовилося поставити візу, бо ще минулого року міністерство наказало саме цим трьом особам — Окопенкові, Дмитрові Дорошенкові і Чайці — віз не давати, але тепер послано знову підтвердження, щоб візи таки їм виставити.

Єрем'їв оповідав мені про це, незвичайно обурений на Севрюка та Антоновича, що таким способом намагалися уникнути ревізії місії для військовополонених (хоча тут роля Антоновича ні в чому), як наш дверник Августо докладає мені:

— Сеньйор Онацький, там сеньйор Антонович вас хоче бачити.

Ми з Єрем'євим здивовано подивилися один на одного.

— Хто?

— Сеньйор Антонович. Він там, у вітальні.

Справді у вітальні сидить Д. Антонович, весь зарослий, засмалений південним сонцем. Ми привіталися. Він запрошує мене сідати.

— Василя Петровича немає?

— Немає. Поїхав до Міляну. А потім, здається, — до Сан-Ремо, на міжнародну конференцію.

— А-а! Ну, то ми там з ним побачимося.

— І ви теж там будете?

— Буду. Тут я тільки проїздом. Хотів довідатися, в якому стані місія. Я писав Василеві Петровичові, що приїду. Ви не знаєте, чи він що відповів?

— Ні, не знаю.

— Може, дав якийсь розпорядження щодо місії?

— Далєбі, не знаю. Я й про саму подорож Василя Петровича до-відався досить пізно. Це було вирішено досить несподівано.

Помовчали. Антонович задумливо оглянувся по кімнаті.

— А в кого я міг би дістати відомості про місію?

— Найкраще, думаю, у Чехівського, він у нас тепер усе. Ви ж знаєте, в місії залишилися тепер Мазуренко та Чехівський, а в прес-бюрі — я.

— Але й Чехівського немає. Чи він скоро повернеться?

— Не знаю. Але можу взнати.

— Будь ласка!

Я пішов до Єремїєва. Повертаюсь:

— Єремїїв каже, що Чехівський швидко повернеться. Варто поче-кати.

— Ага... А що тут робить Єремїїв? Він уже давно повернувся?

— У нашу страсну суботу...

— Ага... Досить давно. Що ж він робить? Урядуеть? Він же має призначення до міністерства.

— Так. Він приходив щодня до місії, але секретарські обов'язки виконує Чехівський. Єремїїв, властиво, приїхав на Свята й мав уже три дні тому виїхати, але не дістав квитка на поїзд. Виїде, здається, післязавтра.

Знову помовчали. Я почуваю себе препаскудно. З одного боку, Антонович мій шеф, і йому треба було б скласти звіт про стан справ, а, з другого боку, формально мої шефи тепер Мазуренко та Чехівський, що вимагають від мене солідарності з ними і які мені довіряють. Зрештою, я ж до місії формально не належу. От працюю за вільним наймом.

— Не знаєте, яких тут дипломатичних заходів уживають?

— Не знаю... Був тут якийсь разів з два фінляндський посол, але, здається, нічого особливого не влаштовано.

— Ну, з фінляндським послом я ще й сам побачуся. Від нього я, певно, і дізнаюся про всі дипломатичні новини.

Щоб не виказати себе вже аж занадто непоінформованим, — що, зрештою, було б підозріло, — я додаю:

— Знаю ще, що Василь Петрович поїхав до Сан-Ремо, маючи при собі рекомендаційні карточки до племінника Нітті. Тут до нас ходить один італієць, знайомий Нітті, — називається Панеллі, — то він дав. А так, здається, більше нічого особливого. Я ж, знаєте, до місії не належу.

— Так, так... Ви продовжуєте працювати в пресбюрі.

— Про пресбюро я можу дещо оповісти.

— О, дуже прошу.

— Що ж? Зосталося нас у бюрі тільки двоє — Беттаріні та я. Беттаріні я також уже своєчасно — ще за півмісяця наперед — попередив, що ми не маємо більше грошей, і щоб він шукав собі іншої праці. Але він каже, що не може нічого відповідного знайти і продовжує приходити в надії, що наші справи покращають. А як ні, то — ні.

— А як же ви?

— Та так і я... Живемо надіями на краще майбутнє.

— Те, те, те... — махнув він здивовано руками.

— Що? Хіба ви не вірите, що ще придуть гроші?

— Ні, ні! — похопився він. — Але де ж наші гроші? Я ж залишив у місії 100 000 лір, а тепер уже нічого немає.

— Сто тисяч? — здивувався я й собі. Не знаю. Знаю тільки, що сьогодні я дістав 150 лір на видатки пресбюра за квітень. Але Чехівський каже, що це з грошей Мазуренка, бо він, мовляв, і за минулий місяць платні не дістав, і тепер дає тільки на господарювання та на конечні видатки.

— А як же платня? Ви ж завтра маєте дістати платню.

— Нічого не дістанемо... Дістане тільки дверник Августо.

— А з помешканням як?

— Так і з помешканням. Заплачено тільки по 30 квітня. А тут така умова, що треба платити за п'ять місяців наперед.

— П'ять тисяч? — вихопилося в Антоновича.

— Так. П'ять тисяч... Ясно, що Василеві Петровичеві, коли він уже й усе підтримує власними засобами, не дуже хочеться давати 5 000 на помешкання. Тому він хотів би це помешкання комусь передати, а всю працю скупчити у власному помешканні. Мені, розуміється, це не подобається, бо приватна квартира, але що можна зробити?

— Так... Ідучи сюди, я думав, що знайду тут не дуже веселу картину, але все ж таки не таку, — протягнув задумливо Антонович.

Тут, на щастя, повернувся Чехівський, бо мені було цієї розмови вже забагато.

Чехівський рішуче відмовився показати Антоновичеві стан каси:

— Я можу це зробити тільки з наказу Мазуренка, бо ви для мене покищо приватна особа.

Антоновичеві це було дуже неприємно, але він не настоював. Запитався про Івана Коссака, хотів би його бачити. Але Коссака немає в Римі. Кудись поїхав. Антонович вирішив, що йому немає чого залишатися в Римі:

— Поїду до Сан-Ремо. А там... не знаю.

Мій звіт про стан нашої каси зробив на нього дуже прикре враження:

— В таких умовах я не можу перебирати місії. Не можу відповідати за те, що місія залишилася без копійки грошей. А ще й як помешкання передадуть... Я ж сам грошей не маю, щоб утримувати місію, та ще в такому складі! Один Чехівський чогось вартий! Якби мої давніші співробітники повернулися, інша справа. Але я не можу їх запрошувати, коли справи стоять так непевно.

Мені було його, справді, шкода. Але в моєму становищі що я міг зробити? Сказати йому, що гроші вже в дорозі? На це мене ніхто не уповноважував, а радше, навпаки: були б великі неприємності, якби я відкрив те, що до мене не належало.

Антонович казав, що в Сан-Ремо мають бути і Тишкевич, і Шумицький, і Галяфре.

Тут мене покликали до Пескарцолі, що, нарешті, повернувся із своєї подорожі, і я, попросивши вибачення, попрощався з Антоновичем.

Про Пескарцолі іншим разом.

20 квітня 1920

Пескарцолі приїхав до Міляну десь коло 15 квітня і звідти написав мені листа, запитуючи, чи повертатися йому до праці в пресбюрі, хоча б і на інших умовах.

На мій офіційний рапорт у цій справі від 16 квітня Мазуренко поклав резолюцію: «Викликати Пескарцолі до Риму для домовлення про продовжування роботи і вислати на дорогу 150 лір».

Домовлятися з ним буде Мазуренко, коли повернеться, а я мав з ним приятельську розмову, щоб довідатися про його враження з України. На жаль, ці враження дуже невеселі.

Він дав мені листа з міністерства закордонних справ, департаменту чужоземних зносин з березня 1920, заадресованого «До Пана Голови Дипломатичної місії Української Народної Республіки Дмитра Васильовича (? — Є. О.) Антоновича в Римі».

Пескарцолі ствердив мені, що в міністерстві нічого не знають про те, що тут у нас у місії діється і що там продовжують уважати Дмитра Антоновича головою місії. Текст листа такий:

«Високоповажаний Пане После!

«Листа цього віддасть Вам п. Антонію Пескарцолі, і ми вважаємо за потрібне повідомити Вас про його діяльність тут у Варшаві і раніше у Львові, де він затримувався в дорозі два тижні. Пан Пескарцолі старався працювати весь час на користь нашої справи, і коли йому із-за зовнішніх причин не було можливо посилати інформації в Італію, він був корисний тут на місці, а саме, налагоджував побачення п. міністра Лівіцького з послом італійським у Варшаві та з іншими видатнішими особами Італії. Тепер видано йому суму три тисячі марок польських та дві тисячі корон австрійських, як кошти подорожжі з Варшави через Відень до Риму.

«Звертаємо Вашу увагу, Пане После, на факт, що новий міністер війни в італійському кабінеті, Бономі, — особистий друг п. Пескарцолі і що для Вас відкривається, таким чином, нова можливість мати вплив на міністра Бономі в справі відношення італійського уряду до наших полонених в Італії.

«Радник Міністерства справ закордонних Володимир Соловій».

Пескарцолі оповів мені, що йому справді вдалося звести італійського посла Томазіні, колишнього секретаря попереднього міністра закордонних справ Тітоні, з А. Лівіцьким, і їхня розмова тривала три години.

Томазіні перше був під сильним впливом Патека, міністра закордонних справ Польщі, і ставився до українців дуже негативно. На таке його наставлення вплинуло, між іншим, враження від Севрюка, який приїхав до Риму, коли Томазіні був там у міністерстві. Севрюк, як переказує Пескарцолі, справив на всіх дуже прикре враження тим, що «занадто легко й багато розкидав гроші». Весь спосіб життя Севрюка занадто мало пасував до того стану, в якому перебувала Україна і справа її визнання.

— Вибачте, Пескарцолі, — сказав я йому, — ви бачите, я роблю нотатку з того, що ви мені говорите, бо це видається мені важливим. Ви не будете мати нічого проти того, що я, може, колись те, що Ви тепер мені кажете, оголошу в пресі?

— Розуміється! Я ж сам журналіст, і те, що я кажу, щира правда. Це була серед італійців спільна думка. Ми всі звикли жити дуже ощадно. Коли приїхали до нас чехи, Бенеш зупинився в якихось трьох маленьких кімнатках, а Масарик — сам Масарик! — відвідав особисто всі редакції часописів, сам розмовляв з усіма, сам агітував за незалежність Чехо-Словаччини. А як приїхали українці, ніби самі королі! Яка пиха! Севрюк — самі найкращі, найдорожчі готелі; до нього звичайному смертному і не приступитися. А щоб він сам кудись до когось поїхав?

Пескарцолі тільки махнув рукою. З інших зауваг і спостережень Пескарцолі:

— Люди менші від тих завдань, що на них лежать.

— Приссалось багато непевного, авантурницького елемента; особливо при міністерствах.

— Забагато персоналу. Багато синекур.

— Уряд вирішив не субсидіювати більше ті часописи, групи й партії, що займають ворожу до уряду позицію (? — Є. О.).

— Між місями помітна повна відсутність координації.

— Усіх дивує, де українці беруть гроші (я з'ясував, що це ще давні фонди, покладені по закордонних банках, коли уряд ще був у Києві й мав у свіх руках державний банк).

*

Я довідався, що Іван Коссак з Вітиком у Сан-Ремо. Граф Тишкевич там. Отже Антонович мав вірні відомості. Інтернаціональна конференція почалася вже 10 квітня. Хто зна, чи не зачепить вона й нашої справи. Від Мазуренка жадних вісток. Прийшла тільки телеграма з його адресою — для пошти.

Був у мене маркіз Алоїзіо, співробітник «Корієре д'Італія». Він умістив сьогодні прихильну нам статтю. Був би радий співпрацювати з нами в надії, щоб щось при цьому заробити. Я йому порадив чекати на повернення Мазуренка. Те саме я порадив агентству «Аллеанда Економіка». Те саме — Пескарцолі. Були б гроші, співробітників, і то добрих, ми мали б досить.

Єремій вийшов сьогодні вранці до Відня й Варшави, як дипломатичний кур'єр, з посвідченням про «одержання платні з коштів місії на становищі секретаря по 1 квітня цього року».

Приїжджав до нас П. Карманський з Фраскати. Він дістав телеграму від Окопенка, заадресовану до о. Бона: італійське посольство далі відтягує йому візу, і він просить ще раз інтервеніювати в міністерстві, що Карманський і зробив.

Ми вирішили вийхати завтра з ним на весь день на Монте Каво — гору біля Фраскати, над Рокка ді Папа, звідки відкривається чудовий краєвид на Римську Кампанію. Треба поїхати, поки немає начальства, і робота стоїть.

Листи додому понаписували, але Шефтель не появляється. Мабуть, так і краще.

22 квітня 1920

Прогулька була справді чудова. Було нас тільки троє — Карманський, Ніна і я. Треба було дряпатися на гору, як колись у Швейцарії. «Гора» та, в порівнянні з швейцарськими, не висока — всього 900 метрів, але тому, що вона стоїть серед рівнини, здається дуже високою, і краєвид з неї безконечний. Ми йшли весь час лісом, ву-

зенькою стежкою, на якій досі позалишалися великі камені — залишки колишнього тріумфального римського шляху: тут, на вершку гори, де тепер порожній монастир, стояла велика статуя Юпітера, і римські полководці, яким сенат відмовляв у тріумфі на Капітолії, до статуї Юпітера капітолійського, робили свій тріумфальний похід на Монте Каво, до статуї тутешнього Громовержця.

З вершка Монте Каво, намилувавшись краєвидом і трохи відпочивши, ми зішли, знову лісом, до озера Немі — чарівного маленького озерця, колісь присвяченого богині Діяні, яке тому й досі подекуди в літературі називається «дзеркалом Діяни». Воно лежить глибоко в кратері згаслого вулкану, як у великій чаші, обрамленій звідусіль зеленими лісами, що перетривали тут тисячоліття. У лісі папороть вище мого росту. Кажуть, трапляються й гадюки, але ми їх не бачили. Вода в озері темна, ніби великої глибини, і спокійна, рівна, — справді, як дзеркало. Вітер не наважується заглиблюватися в чашу й турбувати її поверхню. Все оточення збуджує фантазію й настроює душу на романтичний лад. Не дурно ж навколо цього озера створилися поетичні легенди, що в них чималу роль відіграє свobodолюбна богиня лісів, донька Юпітера, що осягнула від батька привілей не підлягати ніколи жадному чоловікові й залишатися вічно Дівою. Саме тут на березі озера Немі була одна з її відоміших святинь. Культ Діяни Немійської встановив ніби Орест, син мікенського царя Агамемнона, що, обраний на головного командира грецького війська, висланого на здобуття Трої, не завагався принести в жертву Артеміді (Діяні) свою доньку Іфігенію, щоб тільки вона допомогла грекам здобути перемогу. Він загинув з рук своєї жінки Клітемнестри та її коханця Егіста. Орест помстився за смерть батька, убивши Егіста і Клітемнестру, а потім убив і Тоанта, царя Херсонесу в Криму, де перебувала на вигнанні сестра Іфігенія, і втік з нею до Італії, взявши з собою і статую Артеміді (Діяни) Таврійської. Жорстока обрядовість, зв'язана з культом Артеміді Таврійської, згідно з якою, кожний чужинець, що висаджувався на беріг Таврії (Криму), мав бути принесений в жертву богині, відновилася над озером Немі, в куди м'якшій формі.

У святині Діяни Немійської росло святе дерево; ніхто не смів зламати ні однієї галузки з того дерева. Тільки раб, що втік з неволі, не тільки мав це право (не дурно ж Діана була така свobodолюбна!), але й набував ще й друге: зробитися жерцем святині, що носив титул царя, під єдиною умовою — убити в бою свого попередника. Втеча раба ніби ототожнювалася з втечею Ореста, а вбивство жерця — з людськими жертвами, що приносилися Артеміді Таврійській. Це правило зміни жерців Діяни Немійської дотримувалося ще навіть в імператорські часи, і Калігула, що тримав на озері кораблі для бенкетів, вирішив одного дня, що тодішній жрець Немійської святині надто довго залишався на своєму посту, підслав раба, який убив його і посів його місце. Один грецький мандрівник з часів Антонінів також згадує,

що в його часи жрецтво в Немійській святині було нагородою за вдалий двобій.

*

Під час нашої прогулянки П. Карманський своїм звичаєм дуже багато оповідав про своє життя і про початки нашої місії при Ватикані. У доповнення до того, що я вже від нього записав, коли він був у нас з о. Боном, він оповідав про те, як він виїхав із Швайцарії на Україну після першого побачення з графом Тишкевичем. Це було 3 травня 1919, і їхав він з нашим приятелем Пилинським, що віз наші листи додому. Він мав доручення графа Тишкевича дібрати йому повний склад місії з двома радниками і одним аташе. На радників намічено о. Юзика, що його недавно побили поляки, і о. Бона, якого перше призначено в українські колонії Америки. Щоб вивчити українську мову, о. Бон приїхав до Галичини, і тут його захопила війна. Коли росіяни вивезли тернопільського пароха, о. Бон зайняв його місце і тут познайомився з Дмитром Дорошенком, комісаром Галичини, який був здивований, коли, прийшовши до церкви, почув проповідь, що в ній надто сміливо карталося росіян. Отець Бон, як бельгієць, росіян не боявся і говорив усе, що вважав за потрібне, і на що ніхто з інших українських священиків не наважувався. Пізніше о. Бон зійшовся з Василем Вишиваним, а після розвалу Австрійської імперії став правою рукою Петрушевича. Не знати, яким чином він попав до румунів і там був інтернований.

А. Лівіцький поставився до прохання графа Тишкевича дуже прихильно, але о. Юзик залишився в Галичині, і неможливо було його звідти видобути, а о. Бон був інтернований у Румунії. Через деякий час о. Бон, очевидно, знову таки як бельгієць, з інтернування був випущений, опинився в Кам'янці і радо прийняв пропозицію бути радником місії. Ще до приїзду о. Бона А. Лівіцький пропонував призначити радниками Полетику і Токаржевського. Але Карманський був проти Полетики — занадто, мовляв, молодий і православний, а Токаржевський вже мав призначення до Константинополя. На аташе призначено Х. Коломійченка. Але він, не задовольняючись своїм призначенням, «видури» у Лівіцького ще 150 000 карбованців на доповнення музичної освіти своєї жінки, і це так обурило різних директорів міністерства, що вони не тільки провалили асигнування жінці Коломійченка, але й його призначення.

Мав бути призначений на аташе поет Василь Пачовський. Але він організував видавництво «Чорногора», випросив на нього 5 мільйонів карбованців і не захотів їхати з о. Боном та Карманським: перше, мовляв, одержу гроші. Але тут сталася відома катастрофа — Пачовський взагалі нічого не дістав і опинився над розбитими надіями у Відні, звідки виставив рахунок на «подорожні» в 25 000 корон. Кар-

манський порадив Сидоренкові виплатити Пачовському як «подорожні» одномісячну платню і на цьому закінчити. Так і сталося.

Щодо Лучинського, то, після виїзду Карманського з Пилинським, він пустив чутку, що Пилинського вбито (насправді він пізніше служив на станції в Кам'янці), а Карманський попав у руки більшовиків. Лучинський почав ходити до графа Тишкевича, щоб той призначив його на місце Карманського. Тишкевич дав йому листа до Темницького, що не має нічого проти того, щоб Лучинського призначено на аташе. Але Темницький і Жук призначили його на секретаря. І тому, коли о. Бон з Карманським приїхали до Відня з асигнуваннями на місію, в них те асигнування відібрали, а Карманському заявили, що секретар місії — не він, а Лучинський, якому й вислали вже 50 000 лір. Коли ж тих 50 000 лір переводили до Італії разом з грошима для місії при Квіріналі в гюльденах, гюльдени впали в ціні, Антонович не отримав усієї призначеної йому суми грошей.

Таким чином, коли о. Бон (заявивши, що про якогось Лучинського йому в Кам'янці не згадувано) виїхав з Карманським до Риму, в його касі не було нічого. Асигнування на 400 000 корон, виставлене в Кам'янці, залишилося в А. Жука. Була натмість надія на 50 000 лір, але їх насправді не було. Більше того: місія при Ватикані ніби була ще й винна місії при Квіріналі 18 000 лір, що їх вибрав Лучинський собі на платню під приводом канцелярійних видатків, яких, до речі, не було.

Після довгих балачок Антонович погодився «позичити» нам гроші, що, властиво, були нашими, — закінчив Карманський свою невеселу епопею.

Між іншим, Карманський схарактеризував Тишкевича, як людину, що її легко обійти, бо він дуже любить «кадило». А тому що Лучинський майстер «кадити», він і сподобався графові; лише тепер він виключив його із складу паризької делегації.

— Тепер о. Бон, мабуть, у Відні, — сказав на прощання Карманський. — Має видобути там гроші для місії, а як не видобуде і якщо взагалі буде крах з українською справою, ми їдемо з ним до Америки.

(Далі буде)

Усі права застережені.

Copyright 1967 by Eugenio Onatsky, Buenos Aires, Argentina, and by „Sučasnist“, Munich, Germany.

ЗМІСТ ЖУРНАЛА «СУЧАСНІСТЬ» ЗА 1967 РІК

ПОЕЗІЯ

- АНТОНІЧ Ігор Богдан: З поетичної спадщини (5).
ГНАТЮК Іван: Відгомін життя (4).
ГОРБАЧ Катерина: Поезії (7).
ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: З подорожнього записника (11).
ГОСТИНЯК Степан: Поезія в прозі (12).
ДАЛЕКА Л.: Поезії (9).
ДРАЧ Іван: Три балади (11).
КОВАЛЬ Федір: Білі папороті (2).
КОСТЕНКО Ліна: З нової книжки поезій (10).
ЛОМАЧКА Свирид і ЧИЧКА Хведосій: «Нічна пісня мандрівника»
Й. В. Гете (1).
МАКАРА Сергій: Три вірші (12).
СЛАВУТИЧ Яр: Св. Софія Царгородська (4); Із книги «Мрдрощі мандрів» (9).
НЕЧЕРДА Борис: Корабелі (8).
ПРИХОДЬКО Марина: Поезії (3, 5); Потойбіч мосту (7).
ЧИЧКА Хведосій — див. Ломачка Свирид (1).

ПЕРЕКЛАДНА ПОЕЗІЯ

- БРО Жак: Братерська сюїта (12), перекл. В. Бургардта.
ВІЙОН Франсуа: Малий заповіт (6), перекл. С. Гординського.
МІРОН Гастон: Маячні монологи відчуження (12), перекл. В. Бургардта.

ПРОЗА

- ГУЦАЛО Євген: Мертва зона (9, 10).
ЗІЛИНСЬКА Людмила: Літні етюди (12).
ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Чудо в Мисловицях (1, 2, 3, 4).
КАЛИТОВСЬКА Марта: Випадкова Італія (7).
КЛЕН Юрій: У лабетах Чека (9).
ШЕВЧУК Валерій: Довгий день без перерви (5).

ПЕРЕКЛАДНА ПРОЗА І ДРАМА

- КАМЮ Альбер: Гість (4); Справедливі (6, 7, 8); Три есеї (11); переклади
Оксани Соловей.
ЛУ СІНЬ: Щоденник божевільного (11), перекл. Л. Голубничої.

ЛЬОРКА Федеріко Гарсія: Як кохався дон Перлімплін з Белісою в саду (2), перекл. Ю. Тарнавського.
ФАН ДЗИ: Не плюйте навманя (12), перекл. Л. Голубничої.

ІСТОРІЯ ЛІТЕРАТУРИ, КРИТИКА, МИСТЕЦТВО, КУЛЬТУРА

БАРКА Василь: Відхід Тичини (11).
БОЙЧУК Богдан: Дві книги Антонича — без третьої (11).
ГНІЗДОВСЬКИЙ Яків: Пробуджена царівна (3); Масова механічна репродукція (6).
ГОРДИНСЬКИЙ Святослав: Думки з приводу «Історії українського мистецтва» (7).
ДЗЮБА Іван: Шевченко і Петефі (3).
ЄВШАН Микола: Іван Франко (5, 6).
ЗАЛЕСЬКА-ОНИШКЕВИЧ Лариса: «Годинникар і курка» або «Майстри часу» (1).
КРАВЦІВ Богдан: П'ятий з'їзд письменників України (3, 4).
КУЗЬМОВИЧ Микола: Стилістичний розвиток живопису Любослава Гуцалюка (2).
ЛАВРІНЕНКО Юрій: Між Каменою і бойовою стійкою (5).
ЛЬВІВСЬКИЙ Микола: Пабло Пікассо (8).
ПЕТРЕНКО-ФЕДИШИН Ірина: Іконоборчі тенденції в мистецтві (12).
ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО Наталія: Декілька спогадів про Юрія Клена (12).
ПОПОВИЧ Володимир: Михайло Нечитайло-Андрієнко (5).
СОЛОВІЙ Юрій: Думки з приводу Гуцалюкової творчості (2).
ТАРНАВСЬКИЙ Остап: «Камінний господар» Лесі Українки у постанові режисера Володимира Лисняка (4).
ФИЛИПОВИЧ Олександр: Тодось Осьмачка (1); Життя і творчість Юрія Клена (10).

СУСПІЛЬСТВО, ІСТОРІЯ, ПОЛІТИКА, ЕКОНОМІКА

БУТКОВСЬКИЙ Іван: Остання сотня (9).
ВИНАР Богдан: Матеріали до історії економічних дослідів на еміграції — VII, VIII, IX (2, 4, 5).
ВІСТІ З «ПРОЛОГУ»: Засудженні далі караються (7); Арешти діячів культури на Україні продовжуються (10); Замість амністії — ще суворіший режим для в'язнів (12).
ВРЕЦЬОНА Євген: «Аз, буки, віди...» (1); Загибель Лемківщини (11).
ГОРБАЧ Олекса: На X Міжнародному конгресі лінгвістів (11).
ГРИНЬОХ о. Іван: Собор, який для нас не відбувся — I, II, III (5, 8, 10).
ДЕКЛЯРАЦІЯ ЗП УГВР: У 50-і роковини української революції (6).
ДЗЮБА Іван: У 25 роковини розстрілів у Бабиному Яру (11).
КАНДИБА Іван О.: Першому секретареві ЦК КПУ Шелестові Петрові Юхимовичу (12).
КАРИЙ Андрій: По Україні (1); Будівельна справа на Україні (3); Розгром пам'яток історії і культури на Україні (6).

- КОВАЛІВ Пантелеймон: Рідна мова і двомовність (6).
 КУЛЬЧИЦЬКИЙ Олександр: Під знаком діалогу (1).
 ЛЬОНДИНЬЧИК: Югославсько-радянські аналогії (8).
 МАЗЛАХ Сергій — див. ШАХРАЙ Василь (8).
 МАЙСТРЕНКО Іван: Сторінки з історії Комуністичної партії України — VI, VII (7, 9).
 МИХАЛЮК Микола: У Луцькій обласній бібліотеці (4).
 ОЛЕНЮК М.: Національне питання на XII з'їзді ТОУК (9).
 ПРОКОП Мирослав: Угода між США і СРСР про консульські представництва — і українці (7); У наших російських сусідів (8); Двадцятьп'ять роковини УПА (10).
 ПРОЦЮК Степан Ю.: Загрозливі демографічні процеси на Україні (8).
 РАХМАННИЙ Роман: Український націоналізм на п'ятдесятому році жовтневої революції (1); Преса Української РСР: 1967 (2); Про дві самотності та очі читачів (7); Розмова про сучасний український журнал (9); «Зустріч з Україною» на Експо-67 (12).
 СКОЧОК П., ЧОРНОВІЛ В., ШЕРЕМЕТЬЄВА Л.: Колективні журналісти журналу «Перець» (11).
 СОКОЛЮК Зиновій: Перед появою нової конституції СРСР (6).
 СТАХІВ Володимир П.: Напередодні роковин березня 1917 (2); Тіто, Чавшеску, Гомулка — «буржуазні націоналісти» чи, може, тільки «націонал-ухильники»? (4).
 ЧАЙКІВСЬКИЙ Богдан В.: Мінерально-сировинна база України (1).
 ЧОРНОВІЛ Вячеслав — див. СКОЧОК П. (11).
 ШАХРАЙ Василь і МАЗЛАХ Сергій: До хвилі (8).
 ШЕРЕМЕТЬЄВА Л. — див. СКОЧОК П. (11).

ДИСКУСІЯ, РОЗМОВИ

- ДОМАЗАР Сергій: Довершена українська абетка (7).
 ІВАХНЮК Антін В.: До питання нашого правопису (7).
 КАРИЙ Андрій: Деякі думки з приводу Світового конгресу вільних українців (11).
 КОВАЛІВ Пантелеймон: Ще про дієприкметники в українській мові (4).
 МАНАСТИРСЬКИЙ Іван: Зауваження до правопису (3).
 МИТРОВИЧ Кирило: Факультети, інститути чи стипендії? (11).
 ПРІЦАК Омелян: Організація і завдання української науки у США (4).

СПОГАДИ

- ОНАЦЬКИЙ Євген: По похилій площі. — Частина друга (5, 7, 8, 9, 10, 11, 12).

ПОДОРОЖНІ НОТАТКИ

- ВОВК Віра: Етюд «Україна» — опус другий (12).
 ВРАЦЬОНА Євген: Враження з ферій (12).

- РУДНИЦЬКИЙ Роман: Перша зустріч з Україною (6).
РУДНИЦЬКИЙ Ярослав: Під синьо-жовтим прапором з тризубом посередині (4).

РЕЦЕНЗІЇ, КРИТИКА, БІБЛІОГРАФІЯ

- (БАБЕЛЬ Ісаак) Невідоме оповідання Бабеля про колективізацію на Україні. — Луцький Юрій (8).
- БАГРЯНИЙ Іван: Людина біжить над прірвою. Роман. Вид-во «Україна», Новий Ульм — Нью-Йорк 1965, 320 стор. — Горбач Катерина (7).
- БІБЛІОГРАФІЯ: Релігія, теологія, церква; Суспільні науки; Література — поезія, проза (11).
- (ВИШНЯ Остап) Живий Остап Вишня. Збірник спогадів про мисьменника. Вид-во «Дніпро», Київ 1966, 303 стор. — Из. О. (2).
- («ВІТЧИЗНА») Журнал «Вітчизна» . . . «доводить до відома». — А. Г. Г. (4).
- WOWK Wira: Cirassol. Antologia da Moderna Poesia Ucranaiana. Prolog, Rio de Janeiro 1966, 96 pp. — «Вісті з Прологу» (3).
- WOLFE Bertram D.: Marxism. One Hundred Years in the Life of a Doctrine. The Dial Press, New York 1965, XXIII + 404 pp. — Богачевська Марта (8)
- ДЕГТЯРЬОВ П. А. і ВУЛЬ Р. М.: У літературній карті Крима. Літературные очерки. Вид-во «Крим», Сімферопіль 1965, 400 стор. — Из. О. (1).
- ЗАПИСКИ НТШ т. 181: Релігія в житті українського народу. Збірник матеріалів студійної конференції. Мюнхен-Рим-Париж 1966, XXXII + 222 стор. — Ковалів П. (9).
- ІЗАРСЬКИЙ Олекса: Чудо в Мисловицях. Повесть. Вібліотека «Сучасности», Мюнхен 1967, 151 стор. — Горбач Анна Галя (11).
- КОВАЛЕНКО Людмила: Прорість. Вінніпер 1966, 250 стор. — Горбач А. Г. (3).
- КОВАЛЕНКО Прохор: Шляхи на сцену. Вид-во «Мистецтво», Київ 1964, 290 стор. — Из. О. (4).
- КОНОНЕНКО Константин С.: Україна і Росія. Соціально-економічні підстави української національної ідеї, 1917-1960. Український технічно-господарський інститут, Мюнхен 1965, 536 стор. — Вандера Володимир (11).
- (МАНДРИКА Микита) Нова збірка поезій «Сонцевіт» Микити Мандрики. — Ковалів Пантелеймон (2).
- НАУКОВІ ЗАПИСКИ УВУ 1965-1966, ч. 8. Філософічний факультет, Мюнхен 1966, 232 стор. — Горбач Олекса (1).
- НІМЕНКО А.: Кавалерідзе скульптор. Вид-во «Мистецтво», Київ 1967, 50 стор. тексту + 22 аркуші ілюстрацій. — Из. Ол. (11).
- «СЛОВО НА СТОРОЖІ» ч. 4. Вінніпер 1967, 40 стор. — Ковалів П. (4).
- УКРАЇНСЬКА РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Укрполітвидав, Київ 1947, 1063 стор. — Горбач Олекса (6).
- (УХР) Український мирянин у житті Церкви, спільноти та людства. Видання УХР, Париж-Рим 1966, 418 стор. — Ковалів П. (7).
- CISZEK Walter J.: Der Spion des Vatikan 1939—1960. Ehrenwirth Verlag, München 1965, 368 S. — Врецьона Євген (3).
- SCHWARTZ Harry: The Soviet Economy since Stalin. J. B. Lippincot Company, Philadelphia and New York 1965, 258 pp. — Чайківський Богдан (9).

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- А. К-ИЙ: Бюджет колоніального визиску (3); Матеріальне стимулювання робітників (4); Консерви для людей... (4); Самостійність підприємств і централізм (5); Кілька епізодів із життя трудівників України (5); Плоди централізму (6); Ще два епізоди з життя трудівників в УРСР (7); Отруєння питної води на Україні (7); Зразок «комуністичної демократії» (7).
«ВІСТІ З ПРОЛОГУ»: Англійський лорд нагадує Косигінові арешти на Україні (3).
- ВОЛИНСЬКИЙ Леонид: Охорона пам'яток старовини («Новый мир», ч. 10, 1966), (1).
- ВОЛОДИМИР П.: Балет Київської опери в Бельгії (9).
- В. П. С.: «Скажи мені, як ти реагуєш...» (2); Перехвалки і дійсність спортивного репортерства (10).
- ВРЕЦЬОНА Євген: «Історичні цінності з Радянського Союзу» (6).
- ГУСИН Л.: Неспортові думки з нагоди спортових ігор (5).
(-ів): Сергія Єфремова «немає, не було і бути не може» (10).
- МИТРОВИЧ Кирило: Українсько-єврейська зустріч у Парижі (5).
- М. К.: Дні України у Франції (2).
- СТАХІВ В. П.: Черговий разючий скандал у Києві (3); Міжнародний дебют «пана прем'єра» (8).
- СТРУК Данило: Предтеча українського романтизму (4).
- ХОМ'ЯК Р. Л.: Ансамбль П. Вірського в Нью-Йорку (1); Українська тематика на конгресі АГА (2); Міжнародний дебют «пана прем'єра» (8).

ПОСМЕРТНА ЗГАДКА

СТЕПАНЯК Михайло (6).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

Голос з України (9); ГЕЛА Степан: Про барбадоський «синьо-жовтий прапор з тризубом» (6); ДОМАЗАР Сергій: Про один різновид мовного бур'яну (5); МАРТЮК С.: Про статтю Ю. Мерошевського і про... СКВУ (10); СУДЧАК Орися: За критичну оцінку журналів (6); ЧЕРНОВ Павло: Потрібний обмін думок на сторінках журналу (9).

ВІД ВИДАВНИЦТВА ТА РЕДАКЦІЇ

На порозі сьомого року (1); Повідомлення (1, 8); Від адміністрації (11).

З М І С Т

Гастон Мірон. Маячні монологи відчуження	3
Жак Бро. Братерська сьоїта	6
Фан Дзи. Не плюйте навмання	11
П'ятнадцять років журналу «Дукля»	16
Ірина Петренко-Федишин. Іконоборчі тенденції в мистецтві	24
Наталія Полонська-Василенко. Декілька спогадів про Юрія Клена	36
Віра Вовк. Етюд «Україна» — опус другий	40
Іван О. Кандиба. Першому секретареві ЦК КП України Шелестові Петрові Юхимовичу	49
«Вісті з Прологу». Замість амнесії — ще суворіший режим для в'язнів	72
Роман Рахманний. «Зустріч з Україною» на Експо-67	77
Євген Врецьона. Враження з ферій	97
Євген Онацький. По похилій площі	107
Зміст журналу «Сучасність» за 1967 рік	122

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Виготовлені чеки на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Нова книга видавництва ПРОЛОГ!
Вийшла з друку
АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.
ШІСТДЕСЯТ ПОЕТІВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ

Упорядкування, вступна стаття і довідки

Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

„Prolog“, Assn. Inc.
875 West End Ave. Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025 — U.S.A.

або до видавництва журналу «Сучасність».

В Інституті літератури ім. Михайла Ореста вийшла з друку капітальна монографія з літературознавства

СТРОФІКА

Ігоря Качуровського

Книга розміром на 22,5 друкарських аркушів (360 сторінок), великого формату. Мистецька обкладика Якова Гніздовського. Весь наклад у полотняній оправі.

Ціна одного примірника: в Австралії — 5 австр. дол.; у США і Канаді — 6 дол.; в Європі — 22 нім. марки; в інших країнах — відповідних останньої суми в перерахуванні на місцеву валюту.

У справі набуття книги просимо звертатися на одну з таких адрес:

M. Borys. 8 München 45, Paracelsustr. 24/I, Deutschland.

T. Kropywiansky. 1098 So. Clarkson St., Denver, Colo. 80209, USA.

K. Kazdoba. 10 Beaconsfield St., Unley, South Australia.

Одночасно повідомляємо, що в нас можна набути ще такі видання: збірник «Безсмертні» (ціна — 4 дол.), збірку поезій Михайла Ореста «Пізнi вруна» (1,5 дол.), збірку перекладів «Сім німецьких новель» (1,5 дол.).

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 150
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylko
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 9, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Cité Pierre Courant
Bel—Horizon
St. Etienne, Loire

Швейцарія: Dr. R. Prokop
Dufourstrasse 15
Burgdorf

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ» на 1967 рік

одно число: річно:

Австралія	0,70	7.—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швейцарія	3,20	32,—	шфр.
Швеція	4,—	40,—	кор.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
8 München 2, Karlsplatz 8/III
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457
Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr. 22278

КАТАЛОГ КНИЖОК

нм ам. дол.

* * *	Арка — журнал літератури, мистецтва і критики р. 1947 ч.: 1, 4, 6; 1948 ч.: 2, 3-4, 5 кожне число	0,50	0,15
Барка Василь:	Правда Кобзаря , стор. 288	7,50	2,00
Бикав Василь:	Мертвим не болить , стор. 196	10,00	2,50
Галайчук Богдан:	Нація поневолена, але державна , стор. 100	0,50	0,25
Голуб Всеволод:	Україна в Об'єднаних націях , стор. 82	0,50	0,25
Гриньох Іван:	Вселенський Собор, Ватиканський II , стор. 70	2,50	0,75
Гриньох Іван:	Слуга Божий Андрей — Благовісник єдності (полотняна оправа), стор. 222	11,00	3,00
Гуменна Докія:	Діти чумацького шляху , т. I, стор. 140	2,00	0,50
	Діти чумацького шляху , т. III, стор. 166	2,00	0,50
Діма:	Росяні зорі, поезії , стор. 32	0,50	0,20
Домонтович Віктор:	Доктор Серафікус , повість, стор. 174	0,75	0,20
* * *	Допевідь М. С. Хрущова на XX з'їзді КПРС		
	Лист укр. в'язнів до ОН , стор. 104	2,50	0,75
* * *	Збірник УЛГ , стор. 336	12,00	3,95
* * *	Злочини комуністичної Москви в Україні, влітку 1941 , стор. 86	1,75	0,50
Кононенко Кость:	Колоніальний визиск — основа советської індустріалізації , стор. 28	0,75	0,20
Кононенко Кость:	Наукове дослідження , стор. 68	0,75	0,20
Кошелівець Іван:	Нариси з теорії літератури , стор. 130	4,00	1,00
Кошелівець Іван:	Панорама найновішої літератури в УРСР , стор. 368	10,00	2,95
Кошелівець Іван:	Сучасна література в УРСР , стор. 380	12,00	3,40
Кравців Богдан:	На багряноту коні революції , (Реабіліта- ційний процес в УРСР), стор. 64	1,75	0,50

(Далі на 4 стор. обкладинки)